

પુનર્જીવન ૧૨

હું જન્મતિ કરવા ઉચ્છિન્ન હું.
આત્મનિર્ભરનો હું હુઆ હું.
સ્વતંત્રતા મને પ્રિય છે. હજી તો
મમ્મ આત્મતા વિહારને આજ
જાણું

આપણી પાતાની ભાકાલને
જે આપણને વિશ્વતા આપી બધે
હાલ તો કામચાલ સ્વેચ્છાએ
પાકેલાકાની જે નોકરી કરુ મથી,
પણ જાણતિલી, કામચીજ કરુએ.

કલ્યાણ સંપ્રીત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 42347 વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પુનર્જીવન

વિષય ૬૪૪૨:૩

પુનર્જીવન

અનુલેખક:—
કુબેરભાઈ બહેરભાઈ પટેલ,
ઉત્તરસંઘ

પ્રકાશક:—
અમીન એન્ડ કંપની
સિમેન્ટ—વડોદરા

(સર્વ હક સ્વામીન)

મુદ્રક:—
પ્રભાતકાંત અંબુભાઈ દેસાઈ
'નવકુચ' મુદ્રણાલય લીમિટેડ—મુરત

પ્રથમાવૃત્તિ]

[પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૮૦]

[સન ૧૯૬૪

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોષ્ટકો-સંગ્રહ
૧૧૩૧૪

૫૨૨૩

આમુખ

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું ૧૯૨૧ નું બીરદાનું વર્ષ કદપનામા ખડું કર્યું ! ભૂત અને વર્તમાનના સીમાપ્ર ઉપર ઉભેલું ચિત્રપટ દષ્ટિ સન્મુખ થતાંજ 'પુનર્જીવન'નું ચરિત્ર તમારી આગળ ખડું રહેશે. સેંકડો વર્ષોથી પરવશ પડેલી પ્રજામાં આજસ અને પ્રમાદના અતૂટ પડો ચઢેલાં હતાં. કુલકર્ણુની ગાઢ નિદ્રામાં આખું એ ભારત સુપ્રુપ્ત અને જ્ઞાનવિહિન ધેરતું પડ્યું હતું. સ્વાતંત્ર્યના અત્રતરસ આખવાનું ભારતના લલાટમાં લખાયુંજ ન હોય એવી એવી સામાન્ય જનમાનતા થઈ પડી હતી. જનતામાંથી આત્મબળનાં ઓધ ઓસરી ગયાં હતાં, શ્રદ્ધાનાં નીર ખૂટી ગયાં હતાં, આશાનાં રક્ષાં સહ્યાં કિરણો લોપાતાં રતાં. સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કૃતિને બૂલી પરધર્મ અને પર સંસ્કૃતિનાં અમક બળો મોહક અંજનો અંજતાં હતાં પણ હિંદના પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓનો અને કવિકાવિદોની બીધણી તપશ્ચર્યા હજી તપતી હતી, મેનાં પૂર્વના પૂણ્ય હજી અણખૂટ્યાં હતાં. એના રસાળ આંગણે મહાત્માજી અવ્ય તર્યા, અને એમની હાકલ દિશ દિશમાં ગાળી. ૧૯૨૧નું એ નવલું પ્રભાત હતું. ઉપાનાં અમી યુગનોથી હિંદની જનતા જાગૃત બની અને પછી તે મહાભર વહતી સરિતાના પૂર જેવાં સ્વાતંત્ર્યના પૂર દેશને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યાં. સામરનાં ધેર અને અંબીર મર્મના સ્પર્શમાન અને સ્વદેશના નાદ એ દિશામાં ઉડ્યા, રણચંડીના તાલવાહનની નોખત ધેર ધેર ગાળી. બલિદાનનાં પર્વ મંડાયાં, આત્મસમર્પણની વેદીઓ પ્રજાળી,

આખાએ દેશમાં સ્વદેશીનો સમુદ્ર ઉઘટ્યો, ચરખાનાં અણુપ્રિય ગુંજન ફરી સંભળાવવા લાગ્યાં. છુંદાયલા અને દબાયલા પીન માનવોને સંસ્કૃત અને સમાન બનાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. સરકારના વજ

પિંજરો તોડી ભારતના ભાવિ સપ્તાશ્યો કલ્પોલ કરવા લાગ્યા, હિંદ
મેવાની આઝાદીની જયગાથાનાં રસગાનનાં ગોષ્ઠ ઉઠ્યા.

દેવના સ્વરૂપમાં છુપાયેલા કષયતાન જેવા મુધારાના દુષ્કાઓનો
પ્રભવો એકે મતે બહિષ્કાર પોષાર્યો, અઘાલનો ખાલી થઈ, લવાદો
રથપાછ.

આ વખતે જે હજારો અને લાખો ભારતવાસીઓએ પોતાના
આજીવણો ખાપુને ચરણે ધર્યાં, પોતાના ઇશ્કોએ, મોટમોટા પગારો,
નોકરીઓ વગેરે દેશને કાળે જતાં કર્યા, કેટલાએ અમીરના ફકીર
બન્યા, ગગનચુંડી પ્રાસાદોમાં રહેનાર એક સાદી ઝુંપડીમાં નિવાસ
કરવા લાગ્યા. મોટર વગર કદીએ ન ફરનાર ઉધાડે પગે અને વગર
વાહને ધમધમતા તાપમાં અને વરસાદની ઝડીઓમાં ગામડે ગામડે
અને ઝુંપડે ઝુંપડે દેશની આઝાદીને ખાતર રખડવા લાગ્યા, કુંડુંબની
જરૂરીયાતો કે પોતાની સ્થિતિ તરફ ન જોતાં હજારો માણસોએ જે
ત્યાગ અને બલિદાનની અખંડ પરંવરા આખા દેશભરમાં કરી
મૂકી એની આંખી તમને આ પુસ્તકમાં થશે.
જે વખતે દેશમાં પ્રકટેલા નવજીવનને કાયાપલટ કહીએ તોયે
આલે. કાર્યકર્તાએ આ પુસ્તકને 'પુનર્જીવન' ગોળ્યજ નામ આપ્યું
છે, પુસ્તક 'હિંદી' માંથી અનુવાદ છે. પરંતુ કેટલોક ફેરફાર પણ
એમાં કરેલો છે અને ભાષા તથા શૈલી એટલી સરળ છે કે અનુવાદ
કરતાં એ સ્વતંત્ર કૃતિજ હોય એમ વધારે લાગે છે. શ્રી. કુબેરભાઈએ
આ સફળ પ્રયાસ કરી ગુજરાતની આલમને આ રસસ્વાદ કરાવ્યો
એ માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગુજરાતની ગરવી પ્રજા, પોતાના
નેતૃત્વ નીચે સર થએલી એ 'પુનર્જીવન' ની લડતનો ઇતિહાસ વાંચી
કૃતાર્થ થાય, જીવનમાં એ સ્વાતંત્ર્યની લાવના પ્રકારે અને ગુજરાતની
કીર્તિની દીપાવે એજ આર્થના. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ

પુનર્જીવન.

શ્રીમાન્ શેઠશ્રી આહમદભાઈ જમાલ.
મોમ્બાસા નિવાસી.

અર્પણ પત્રિકા

જેની વાણીમાં મિઠાશ છે, જેની આંખમાં અમી છે, જેને ગુસ્સો શું તે ખબર નથી, જે મરતાને ચે મેર કહે તેમ નથી, જે ઐરાવત હાથીની માફક અનેક સંસ્થાઓના મુખ્યાધિષ્ઠાતા હોવા છતાં જરાયે ઉણુપ આવવા દેતા નથી, જે વહેપારમાં, કેળવણીમાં, દેશ કાર્યમાં એક સરખો ભાગ ભજવે છે, જેની ભલમનસાઈ અને નમ્રતાની, જે ગોરાઓ સામે તે ઝૂંમેશ ઉઠાવી રહ્યા છે, તેયે મૂકતકંઠે તારીફ કરે છે, મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય તરફ જે હમેશ મિત્રભાવે નિહાળી રહ્યા છે, એવા અનેક ગુણોયુક્ત મોખ્યાસા નિવાસી પ્રજાપ્રિય શ્રીમાન શેઠશ્રી આહમદભાઈ જમાલને આ ક્ષુદ્ર પુસ્તક સાદર અર્પણ કરું છું.

લી.

આપનો કૃપાકાંક્ષી

કુબેરભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ,

પુનર્જવન

(૧)

“આખો દેશ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યો છે; જનરત્ન કાચરના રાક્ષસી હુકમના પરિણામે ઉદ્ભવેલી મશીનગનોની ગર્જના આજે પણ ભારતનાં આગકાને ચમકાવી રહેલી જણાય છે. સાપત્ની માફક પેટે ચાલવાની ભારત સંતાનોને પાડવામાં આવેલી ફરજનું દૃશ્ય અત્યારે પણ આંખો આગળ તરવરી રહેલું જણાય છે. આવોજ અન્ય કોઈ ભયભીત બનાવ ઉપસ્થિત થવાની, માર્શલ લો (લશ્કરી કાયદો) અમલમાં મુકવાની, ફરીથી પેટે ચાલવાની ફરજ પડવાની, નગ્ન શરીરે ફટકા ખાવાની, મા-દિકરી-બહેનોના શિયળ લૂંટાવાની, મધ્યાહ્ન સમયે ખરા તાપમાં ઉધડે પગે ચાલી યુનીયન જેકને સલામ ભરવાની ફરજ પડવાની ધારતી હૃદયમાં પગે પગે ઉપસ્થિત થયા કરે છે.”

“બહાલી ! ભારતની આજે આવી કફોડી સ્થિતિ છે. જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં અશાન્તિમય અગ્નિ લબૂકી રહ્યો છે. છતાં કોણ જાણે તું કેવી છે કે તને એશ-આરામ અને મોજ-શૌખ સિવાય અન્ય કંઈ સુખ નથી ? હું હમેશાં મોટી મોટી સલામોમાં હાજરી આપું છું, દેશને સ્વતંત્ર બનાવવા બાપણો આપું છું, સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વાર્થ-ત્યાગની વાતો સંભળાવું છું અને મનમાં ત્યાંથી પાછો ફર્યા પછી મનસુબા ધડું છું કે, વિદેશી ચીજોનો ઉપભોગ બંધ કરીશ, સધળાં વિદેશી વસ્ત્રો ગરીબોને વહેંચી દઈશ.

અને વિભાવતી ફરનીચર વેચી સાટી ઉપજેલાં નાણાં સાધન રાજ્ય મનુષ્યોને સાધનભૂત કરવામાં રોકીશ, સ્વાર્થત્યાગની મૂર્તિ બનીશ. આ સમાજને કર્તવ્યપરાયણ થઈ સમજાવીશ કે આનું નામ સ્વાર્થત્યાગ !”

સુશીલા પોતાનું હાસ્ય રોકી શકી નહિ. તે ખડખડ હસી પડી અને બોલી—“હીક !”

જાણે મૌકિતક માલામાંથી એક મૌકિતક નીકળી પડ્યું હોયની તેમ ‘હીક’ શબ્દ સાંભળતાં વારજ રામનારાયણનો આવેશ શમી ગયો. તેના જીરુસાનું પૂર ઉતરી ગયું. તૃપિત નયનોએ તેણે સુશીલા તરફ જોયું. તેમાં મદનો કેાઇ અનેરો ભાવ રહેલો જણાયો. રામનારાયણે અપ્રતિહત ભાવથી કહ્યું; “બસ અહીંજ બધું ધૂળમાં મળી જાય છે ! એ એકજ ચોટથી, એકજ દષ્ટિ પ્રહારથી, એકજ હાસ્યથી મહાકળે ચણાનો મનસુખો ધરરભૂસ તૂટી પડે છે. અહાહા, જે તારા હાસ્યમાં, તારા મુલાયમ ચિત્તમાં મારા જેવાજ ભાવનો નિવાસ હોત તે એવું કયું કાર્ય છે કે જે હું ન કરી શક્યો હોત ? અહાહા ! મેં શું શું કરી નાખ્યું હોત ? કંઈ કદપના થાય છે ?”

(૨)

પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠી નિત્યકર્મથી પરવારી હિન્દુઓ પરમાત્માની ભક્તિ કરતા, મુસલમાનો નિયમીત નમાજ પઢતા અને જૈનો સામાયિક પ્રતિક્રમણમાં લીન થતા તે કાળ હવે વીતી ગયો છે. હવે તે જમાનો વહી ગયો છે. આ નવયુગ છે. હિન્દુઓની સંધ્યા-ગાયત્રી, મુસલમાનોની નમાજ, જૈનોનું સામાયિક-પ્રતિક્રમણ એ સર્વ અહાનક ખ્યાલા, ખીડી અને સમાચાર પત્રમાં આવી વસ્યાં છે.

રામનારાયણે ચહા પી આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો સીગારેટ
કુંકતો એન્જનની માફક ધૂમાડાના ગોટે ગોટા કાઢતો હતો. સુશીલા
ચહાનો ખાલો હાથમાં પકેડી કુંક મારતી મારતી એક એક ઘુંટડે
ગળે ઉતારતી જતી હતી એટલામાં નોકરે આવી ટેબલ પર
‘નવજીવન’ મૂક્યું.

રામનારાયણે અને સુશીલાએ એકી વખતે સીગારેટ અને
ચહાનો ખાલો એક બાજુએ મૂકી નવજીવન લેવાને હાથ લંબાવ્યો.
બન્નેના હસ્ત એકી સાથે તેના પર પડ્યા. નવજીવન લેવાને ખેંચાખેંચી
થઈ. સુશીલા જતી. હારીને રામનારાયણે સીગારેટ ઉંચકી લઈ પીતાં
પીતાં કહ્યું; “હીક, ચાલ તુંજ વાંચી સંભળાવ. છે કંઈ નવીન
સમાચાર?”

હોદ્દરથી પાનાં ફાડતી સુશીલા બોલી “શું કંઈ પગાર આપો છો?”

રામનારાયણે હડે જે નવાજ દીધો; “વાંચી તો સંભળાવ ?
નોકરી કર્યા સિવાય પગાર શો ? ચાલો, આજથી પગાર ચુકવવામાં
આવશે.”

“સુરતમાં ગાંધીજી” એ શિર્ષક વાંચી સુશીલાએ રામનારાયણ તરફ
મતભરી દૃષ્ટિ કરી સ્મિત ફરકાવ્યું અને લગ્નગયુક્ત સ્વરે કહ્યું;
“ફરી તો નહિ જાઓને?” રામનારાયણે ઉલ્લાસપૂર્ણ સ્વરે અભિનય
પૂર્વક કહ્યું; “સ્ટેમ્પ ઉપર લખી આપું? તેમ ન કાવે તો હમણાંજ
ચોકડા આપી દઉં?”

સુશીલા હાથ લંબાવતાં બોલી, “નહિ. હું ક્યાં ઉપાધિ
વહોઈ? તમારીજ પાસે રાખી. પ્રથમ નોકરી તો બજાવવા દો !
ધ્યાન દઈ સાંભળજો ” હજુતો સુશીલા ત્રણ લીટી પણ વાંચી રહી
ન હતી તેટલામાં તેની ચંચળ દૃષ્ટિ મોટા અક્ષરમાં છપાયેલ

‘હું’ સદૃતનતની ઉજડ ખાડવા ઇચ્છું છું” એ વાક્ય પર પડી. સુશીલા આ વાક્ય વાંચીને ચમકી અને ખેલી ઉઠી; “ભુઓ તો ખરા ! આજકાલ ગાંધીજીના શબ્દો, મનોભાવ અને કાર્યને કોઇ જાતનો પ્રત્યવાય રહેલો જણાતો નથી. કોણ જાણે કયે વખતે શું બોલશે તે કહી શકાતું જ નથી. મને તો લાગે છે કે એ મોટા ધરની હવા ખાવાના પ્રસંગ માટે તદ્દપી રહ્યા છે.”

“હાં ! હાં ! શું કહે છે ?” એમ કહી રામનારાયણ આરામ ખુરશીમાંથી ખેડો થયો અને ટેબલ પર કોણી ટેકરી ટટાર બની નવજીવન પર દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો.

મોટા અક્ષરોમાં છાપેલું વાક્ય બતાવતાં સુશીલા ખેલી “જો મહાત્માજી આમજ બોલશે તો ગાહું આગળ કેમ કરી ધપશે ? મહાત્માજીને સરકાર પકડશે, જેલખાનામાં જકડશે અને અનેક વિધ કષ્ટ આપશે. જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ પુનઃ કોઇ સ્થળે ઉપસ્થિત થયો તો ? કારણ કે મહાત્માજીને પકડવામાં આવે તો લોકો કોઈ પણ પ્રકારે શાન્ત જાળવી શકે એ સંભવિત નથી.”

જો કે સુશીલા દેશના વર્તમાન આંદોલન પ્રવાહમાં રસ લેતી ન હતી; પોતાના આનંદ ઉપભોગમાં જ મગ્ન રહેતી હતી; પણ મહાત્માજી પ્રત્યે તેની અટલ શ્રદ્ધા હતી. તે મહાત્માજીને એક પૂર્ણ યોગી, મહાન ત્યાગી, ઉગ્ર તપસ્વી અને ખરા દેશભક્ત તરીકે માને છે. તેની અનન્ય માન્યતા છે કે ભારતના ઉદ્ધારાર્થે પરમાત્માએ મહાત્માજીને મોકલેલા હોય તે એક ઇશ્વરી પુરૂષ છે. આવા પ્રકારના તેના ઉચ્ચ વિચારો હોવાને લીધે, રખેને મહાત્માજીને વિદંબણાઓ આવી પડે એવા ભયથી તેનું શરીર કંપી ઉઠ્યું.

રામનારાયણ બોલ્યો; “જે ગાંધીજીને પકડવામાં આવશે તે હોદ્દાની નીકા વહેશે. કાણુ જાણે ગાંધીજીને આ શું સુઝ્યુ છે. ચળવળ કરવી જોઈએ પણ કાયદાની હદમાં રહીનેજ. ભાષણ આપવાં જોઈએ પણ મનનો વેગ કાણુમાં રાખીનેજ. અમે મોડરેટો પણ તેવુંજ ઇચ્છીએ છીએ, પણ મહાત્માજીએ તો પોતાનો ઘોડો પૂર જોસમાં છોડી મુક્યો છે. ભય રહે છે કે ન કરે નારાયણ ને ઘોડો આગળ જતાં અથડાય અને પોતાનો અને પોતાના સ્વારનો અંત લાવે તો શી દશ થાય ?”

સુશીલાએ નાપુશી દર્શાવતાં ઉત્તેજિત બની કહ્યું; “હ્રે હ્રે, કંઈ વિચાર કરો ! એવા અશુભ શબ્દો જીભ પર ન આવવા દો ? મહાત્માજી સંયમ ગુમાવીને એક પણ શબ્દ ન જ ઉત્તરે ! પણ હાં, તમે કહો છો કે, અમે મોડરેટો પણ તેવુંજ ઇચ્છીએ છીએ એ જો સત્યજ હોય તો તમે લોકો દગાખોર છો. સરકાર અને જન્મ ભૂમિ બેઉને દગો દેનારા છો !”

રામનારાયણ ગંભીરતાપૂર્વક બોલ્યો; “સુશીલા ! એ દગો નથી. એ તો રાજનીતિ છે. કાર્ય કરવાનું, પણ તે શીર સાચવીનેજ કરવું જોઈએ. યુદ્ધ કરવું, પણ માથું સંભાળીનેજ. સંસારમાં જાંઘળી છે તો સર્વ કાંઈ છે. જે અમારી હયાતી ના હોય, અગર અમને જોખાનામાં પૂરવામાં આવે, ત્યાર બાદ ભારતને સ્વાસ્થ્ય મળે, તો તે સ્વાસ્થ્યથી અમને શો ફાયદો ? અત્યારે હું કાઉન્સિલનો મેમ્બર છું, રાવ બહાદુરની ઉપાધીવાળો છું, ધન પણ પુષ્કળ છે, અને દેશમાં પ્રખ્યાતીમાં આવેલો છું. બન્ને પક્ષ તરફથી મારું માન સચવાય છે. જો હું ગાંધીજીને પગલે ચાલું, તો ખરાબખસ્ત થઈ જાઉં, તે સમજે છે ?”

સુશીલાએ મોં ઠાવકું રાખી કહ્યું, “તમે સ્વાર્થી છો. બલિદાન, સ્વાર્થત્યાગ, વગેરે વાતો કેવળ સમાજને છેતરવા માટે કહે છે. હું તો દેશનો સાચો નેતા અગર મહાત્મા તેનેજ કહું છું-માનું છું, કે જે પોતાના હૃદયો છેતર્યા સિવાય પોતાને અને પારકાને સિધ્ધે રસ્તે દોરવાને પોતેજ પોતાના સત્ય વિચારો આચરણમાં મૂકે છે.

मनस्येकं वचस्येकं कार्यमेकं हि महात्मनाम् ।

ગાંધીજીનું નામ ‘મહાત્મા’ સર્વથા સાર્થક છે. ગાંધીજી સ્વાર્થ-ત્યાગની જ્વલંત મૂર્તિ છે. સત્યની સાક્ષાત પ્રતિમા છે, અને આત્મ-ત્યાગના એક અનુપમ દર્શાંત રૂપ છે.

આજ સમયે રસ્તા પરથી આદેશાત્મક મધુર સ્વર કાન પર અથડાયો:—

‘હૃદય તૂ કહના મેરા માન!

ક્યા જીના હૈ નિજ હિત જીના—શુકર શ્વાન સમાન?

કર પાવે যদি કુજ સ્વદેશ-હિત તો તૂ હૈ શ્રીમાન!!

હૃદય તૂ કહના મેરા માન!’

સુશીલા ચમકી ઉઠી, ઉભી થઇ, અને સાંભળો, સાંભળો, એમ રામનારાયણને કહેતી કહેતી બારી તરફ દોડી. ત્યાં જઇ બારીમાંથી ડોકાઉં કરી રસ્તા પર જોયું, તો શુદ્ધ પવિત્ર ખાદીના પોપાકમાં શણુગારાયેલા ચાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપરનું ગીત ગાતા ગાતા ત્યાંથી પસાર થતા જોવામાં આવ્યા. તેમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાંથી નીકળતો પવિત્ર ધ્વનિ આખા રસ્તાને શાન્ત બનાવી રહ્યો છે. સ્ત્રી પુરુષો પોતાનાં ઘરોની બારીઓમાંથી ડોકાયાં કરી આ વિદ્યાર્થીઓનું ગીત બાવ-પૂર્વક સાંભળી રહ્યાં છે.

વિદ્યાર્થીઓ ભજન ગાતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને દેખાતા અંધ પડ્યા. લોકો પોતપોતાનાં મકાનોમાં ગયાં, પણ સુશીલા તો હજી ખારીમાંથી ડોકીયું કરી, રસ્તામાં તાકી તાકીને જોતીજ ઉભી રહી. તે ઇચ્છતી હતી કે તે વિદ્યાર્થીઓ ફરીથી એ રસ્તે આવી મીઠું સ્વદેશ ખીત ફરીથી ગામ સંભળાવે ! પણ તેની તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ નહોતી. સુશીલા નિઃસ્વાસ છોડતાં બોલી “ધન્ય છે તે માતાઓને કે જેમની કૂખે આવાં રત્નો પાક્યાં છે. ધન્ય છે તે માતાઓને કે જેમનાં સંતાનો ગલીએ ગલીએ આથડી કુંભકરણની નિંદ્રામાં ધોરતાં ભારત સંતાનોને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવા પ્રેરે છે. જો મારો ધનશ્યામ આવો હોત, દેશસેવામાં તત્પર થયો હોત તો મારી કૂખ પાવત્ર થાત અને મારું જીવન સફળ બન્યું હોત !”

(૩)

એક મોટા દિવાનખાનામાં સુશીલાનો પુત્ર ધનશ્યામ બેઠો બેઠો વાંચતો હતો. ટેબલ ઉપર પુસ્તકોનો ઢગ કરેલો હતો. તે વખતે તે ઇતિહાસ વાંચતો હતો. વાંચતાં વાંચતાં ટેબલ પર હાથ ઠોકી બોલી ઉઠ્યો કે સત્ય છે. પ્રાચીન ભારત જંગલી અવસ્થા ભોગવતું હતું. તે વખતે સભ્યતાનો એક છાંટો પણ નહોતો. તે વખતના લોકો ગમાર હતા. દેવતાને અગ્નિદેવ, પાણીને જળદેવ, સૂરજના ગોળાને સૂર્યદેવ માની તેમની પૂજા કરતા એ શું આજું જંગલીપણું સૂચવે છે ? અંજોળે ! આભાર માનો કે તેમણે આપણને સત્ય શીખવી લાયક બનાવ્યા છે. !”

આ હકીકત દિવાનખાનાના દાર આગળ ઉભેલી સુશીલાએ સાંભળી પોતાનું કપાળ કુટ્યું અને મનમાં બોલી; “અરે ભગવાન ! આ શું બતાવી રહ્યા છો !” ખીજીજ ક્ષણે તે દિવાનખાનામાં દાખલ

યાદ ટેવલ નગક જઈ ઉભી રહી. માતૃશ્રીને જોઈ ધનશ્યામ જોલ્યો; “જેયું મા! આ પુસ્તકમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે પ્રાચીન ભારત કેવળ જંગલી હતું. આજકાલ ગાંધીજી પણ તેવો સમય ફરીથી ભાવવાને મથી રહ્યા છે.”

સુશીલાએ સમગ્રવર્તાં ધનશ્યામને કહ્યું કે “જેટા! નહિ, એ કથન અસત્ય છે. એકિંદ્રિત જૂઠાણાથી ભરપૂર છે. એમલખવાનો ઉદ્દેશ જુદો છે. ભગવાન રામચંદ્ર, યોગેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ, ગૌતમ બુદ્ધ, મહાવીર આદિ જેવા મહાન પુરુષો જ્યાં પાક્યા છે, વેદ વ્યાસ, વશિષ્ઠ, વાલ્મીકિ જેવા ઋષી મુનીઓએ જે ભૂમિને દિપાવી છે, મહાસતી સીતા, દ્રૌપદી, કુંતી, શૈવ્યા અને સાવિત્રી જેવી દેવીઓ જે દેશમાં જન્મી છે, યુધિષ્ઠિર અને હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાન રાજાઓ જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, બીષ્મ, અર્જુન, ભીમ જેવા વીર પુરુષો જે દેશમાં પાક્યા છે, તે દેશના, તે પવિત્ર ભૂમિના પ્રાચીન લોક કેવી રીતે જંગલી હોઈ શકે?” ધનશ્યામની ઉમ્મર પંદર વર્ષની હતી. અત્યારે તે મેટ્રીકમાં અભ્યાસ કરતો હતો. તે જોલી ઉઠ્યો; માથું ત્યારે અમને નિશાળમાં શા માટે જૂદી જાગતો શીખવવામાં આવતી હશે વાર?”

સુશીલાએ જવાબ આપ્યો કે, “તેનું પણ એક ખાસ કારણ છે. અત્યારે તો તે કારણ તું નહિ સમજી શકે. જો તો ખરો કે નવજીવનમાં શું લખ્યું છે? વાંચી તો જો!”

ધનશ્યામ જોલ્યો “પિતાશ્રીએ નવજીવન વાંચવાની મનાઈ કરેલી છે. તેમણે મને કહ્યું છે કે નવજીવનમાં મનુષ્યોને ભ્રમમાં નાખે તેવી બાબતો લખવામાં આવે છે. મને તે વાંચવાની ઇચ્છા બહુજ છે પણ આત્મ કેમ ઉલ્લંઘાય? જો તમારી રજા હોય તો વાંચી જોઉં.”

સુશીલા કેટલોક સમય વિચાર કરતી ઉભી રહી. તેના મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા પ્રસરી. તેણે વિચાર્યું કે નવજીવન વાંચવામાં શું ખરાબ છે? તેઓશ્રી એવા વિચારથી ધનશ્યામને નવજીવન વાંચવાની મનાઇ કરતા હશે, કે તેમ કરવાથી ધનશ્યામ કદાચ નિશાળે જતો બંધ પડે! તેણે પ્રસંગ બને, તોએ શું? એમાં શું ખોટું છે? ભારત દેશના આચીન લોકો જંગલી હતા, એવું જે નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણવામાં આવે છે, તે નિશાળો આપણને શા દામની? પિતાનો પુત્ર પર હક હોય છે, ત્યારે શું માતાનો-કે જેણે નવ માસ પુત્રને ગર્ભમાં રાખ્યો-તેનો કંઈ પણ નહિ? નહિ. વાસ્તવમાં તેમ નથી. આજે લોકો દેશભક્તિ શું છે તે સમજતા થયા છે. માતાઓ પોતાના પુત્રોને ગાંધીજીના અનુયાયી બનવાની આજ્ઞા આપે છે. તે પછી ગાંધીજીના ઉપદેશોનું પાલન કરવામાં-મનન કરવામાં મારા પુત્રને શી હાની થવાની છે?' ધનશ્યામે પૂછ્યું; 'માજી, હવે મને શી આજ્ઞા છે?' પ્રેમ વત્સલ સુશીલાએ તેના માથા પર હાથ મુકીને કહ્યું; 'બેટા, નવજીવન વાંચવાની તને છુટ છે. તે વાંચવાથી કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ-નુકશાન તો છેજ નહિ.'

ધનશ્યામે હાર્દિક ઉત્સાહથી નવજીવનમાંનું આખું ભાષણ વાંચ્યું, અને અભિમાનપૂર્ણ આંખથી માતૃશ્રી તરફ જોઈ તે કહેવક લાગ્યો; 'માજી! હવેથી હું પણ તેવી નિશાળોમાં નહિ જઈ. મારી નિશાળના ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ નિશાળ છોડી દીધી છે. મારી પણ તેવી ઇચ્છા હતી, પણ બહીકને લીધે બોલી શકતો ન હતો.'

સુશીલા ગદ્ગદ સ્વરે બોલી, કે 'ભલે બેટા! તેવી નિશાળમાં કદી પણ ન જઈશ.'

ધનશ્યામે પૂછ્યું, "મારા પિતાશ્રી નારાજ થશે તો?"

સુશીલા:—હમણાંજ તું વાંચી ગયો ને ? પરમ ભક્ત પ્રહલાદે પોતાના પિતાની આ: તું નમ્રતાપૂર્વક ઉલંઘન શું નહોતું કર્યું ? તારે પણ તેજ પ્રમાણે કરવું.”

ધનશ્યામ:—“પણ પિતાશ્રી નારાજ થઈ-ગુસ્સે થઈ મને ગાડીમાં બંદર કરવા નહિ જવા દે તો ? ક્રિકેટ, ક્રુટબોલ, ફોનોગ્રાફ વગેરે રમતનો મારો સરંજામ છીનવી લેશે તો ? મારી સાથે બોલશે નહિ તો. થઈ હું શું કરીશ ?

સુશીલા:—પ્રહલાદને તો તેના પિતાએ પર્વત ઉપરથી નીચે ફેંકી દીધો હતો, અજળતી અગ્નિમાં ઢોમ્યો હતો, થાંભલે બાંધી તેનું માથું કાપી નાખવાની તૈયારી કરી હતી છતાં પણ પ્રહલાદ પોતાના ધર્મ પર અચળ રહ્યો હતો. ને તો દિનઅન્ય પરમાત્માનું રટણ કરી રહ્યો હતો, જેથી તેનો એક વાળ સરખો કોઈ વાકો કરી શક્યું નહોતું. સ્થંભ ફાટ્યો અને ભગવાન પ્રગટ થયા. પરમકૃપાળુ પ્રભુએ હિરણ્ય-કશ્યપને શિક્ષા કરી ધર્મપરાયણ પ્રહલાદને બચાવ્યો. તારું રક્ષણ પણ તે દયાળુ પરમાત્મા કરશેજ.

ધનશ્યામ—શું મારા પિતાશ્રી સારાં સારાં કપડાંલતાં અને મોટર આપશે ખરા કે ?

સુશીલા—જાત ! ધર્મ આગળ કપડાં અને મોટર શા હિસાબમાં ?

ધનશ્યામ—ત્યારે તો હું નહિ છોડું.

સુશીલાનું મોં કોપથી, ઝ્વાનથી અને દુઃખથી લાલ થયું. તે બેલી; ત્યારે મારું કહેલું તારા હિસાબમાંજ નથી ને ! હીક ! હું ખૂબ આજથી તારી સાથે નહિ બોલું.” સુશીલાએ પોતાનું મોં ફેરવ્યું અને ધનશ્યામ ત્યાંથી ચુપચાપ ચાલી ગયો.

(૪)

પંદર દિવસ વીતી ગયા. સુશીલાના હૃદયમાં અગ્નિ બળતો હતો. તે ઉદ્દગાર કાઢતી કે “અરે બગવાન ! મારાં ક્યાં પાપો ફરી વળ્યાં કે હું આવી સ્થિતિમાં આવી પડી ! ભારતને સ્વતંત્ર કરવાને તેના ખરા પુત્રોએ શાન્ત, સમ્ય, અને પવિત્ર યુદ્ધ આરંભ્યું, પણ તેમાં મારા પતિ અગર મારો પુત્ર જોડાયા નહિ ? હું કંઈ બાબતનો ગર્વ કરું ? સમય એવો પણ હતો, કે જે સમયે ભારતરમણિએ પોતાના પુત્રોને દેશપ્રેમનું બખ્તર પહેરાવી, અને પોતાના પ્રાણાધિક પતિઓને સતીત્વની તાલ આપી હસ્તે નહેરે યુદ્ધમાં (કે જ્યાં મુઘલના ઢગ થતા હતા, અને લોહીની નદીઓ વહેતી હતી) મોકલતી, અને પોતાને ભાગ્યવતી માનતી.

આજનું યુદ્ધ તેવા પ્રકારનું નથી. આજે તો શાન્તિનું યુદ્ધ છે. ભારતમાં આજે જે લડાઈ જંગી છે, તેમાં કોઈને લાકડીનો માર મારવો પણ પાપ લેખવામાં આવે છે. તેવી લડાઈમાં મોકલવાને મારી પાસે કોઈ નથી. આથી તો હું વાંઝણી રહી હોત તો પણ સારું ! જે હું કુંવારી રહી હોત, તો પણ શું નુકશાન હતું ? આ લડાઈમાં જે સ્ત્રીઓના પતિ અને પુત્રો સામેલ થયા છે, તે ગર્વથી ફરે છે, અને હું ? મારે તો શરમને લીધે ભોંય ખોતરવી પડે છે. મારા શરીરના રોમરોમમાં અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો છે. હા બગવાન ! મારી રક્ષા કરો, અને બચાવો. x x x x x x

ધનશ્યામ નિશાળેથી ઘેર આવે છે, મોટરમાંથી ઉતરી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ ત્યાં તેને પ્રેમપૂર્વક હૃદય સાથે કોઈ ચાંપણું નથી. તેના આનંદનો સર્વ સામાન પહેલાંની માફક તૈયાર છે, પણ તેથી તેને જોઈતો આનંદ મળતો નથી. તેના ચિત્તમાં લાગ્યા કરે છે, કે તેની

કોઇ અમુલ્ય ચીજ ખોવાઇ ગઈ છે, કે જે ચીજ તેની આમોદ પ્રમોદની સામગ્રીઓમાં રસ આપતી. તે જમવા બેસે છે, તો નોકર ચાળી પિરસી દે છે, અને એક પથિક-મુસાફરની માફક તે ખાઇ લે છે. હવે તેને કોઇ કહેતું નથી, કે આ ચીજ લે, ફલાણી વસ્તુ લે, આટલી મિઠાઇ ખા. ભજ્યાં સારાં થયાં છે, ધારીનો સ્વાદ ચોરજ છે! એ ન ભાવતું હોય, તો તું કહે તે બનાવડાતું!

ધનશ્યામ! તેં એવી વસ્તુ ગુમાવી છે, કે જે આજ સંસારમાં શ્રેષ્ઠ છે, જેના પ્રકાશની સામે ચંદ્ર સુરજના પ્રકાશનું કાંઇ પણ મૂલ્ય નથી.

આજકાલ ધનશ્યામના હૃદયને સુખ નથી. માતાના અંતઃકરણને દુઃખવી જગતમાં કોણુ સુખી થયું છે? તે આત્મગત વિચારવા લાગ્યો; હું નિશાળ છોડી, દેશ હિતના કાર્યમાં જોડાઉં તો માતા મારા પર પ્રસન્ન થાય ખરી? ત્યારે શું મારાં સુખ ભોગનાં સાધનોનો ત્યાગ કરું? શું પરદેશી મોહક પદાર્થોના સુખને વિસરી જાઉં? શું રેશમી વસ્ત્રો, આલ્પાકાના કોટ પાટલુન અને દૂધ મલાઇસમ ધોતીયાને દીવાસળી ચાંપી દઉં? ઘણા લોકોએ વિજ્ઞાયતી કાપડની હોળીઓ કરી છે અને મહાત્માજીને કહે છે કે પરદેશી કાપડો બહિષ્કાર કરો, ખાદીનો ઉપયોગ કરો! મારા અસહકારી મિત્રો ખાદી પહેરે છે ત્યારે હું શા માટે ખાદીનાં કપડાં પહેરતાં શરમાઉં શા માટે મારે એટલો ભોગ ન આપવો? બસ, હવે એજ મારો ધર્મ, અને એજ મારું કર્મ!"

આજે ધનશ્યામ નિશાળે ગયો નહિ. તે પોતાના એક મિત્રની સાથે બજારમાં ગયો. અને ખાદી ખરીદ કરીને તેનાં કપડાં શીવડાવવા દરજીને ત્યાં નાંખી અસહકારી વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં ભળી ગયો. સાંજે

ઘેર ગયો અને ખાધ પરવારી પોતાના સુવાના ઔરડામાં જઈ સુઈ રહ્યો. સુતાં સુતાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે ખાદીનાં કપડાં પહેરી કાલે સાંજના માતાજી પાસે જઈશ જેથી ખરેખર બહુજ ખુશી થશે અને મારી ગુમ થયેલી વસ્તુ મને તુરત પાછી મળશે. માતાના પ્રેમ સિવાય માત્ર પંદરજ દિવસમાં મારી કેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ !

પ્રભાત થયું. આજે સુશીલાના હૃદયને કોઈ પ્રેરતું હોય તેમ જણાયું કે “સુશીલા ! હવે તું ચિંતા કર નહિ. તારો પુત્ર તારી આત્મા પાળશે તને પ્રસન્ન કરવાને માટે તારો પુત્ર અસહકારી મંડળમાં બળી ગયો છે અને તે દળનો સ્વયંસેવક બન્યો છે. ગર્વથી મંસ્તક ઉન્નત કર અને પ્રેમથી પુત્રની સલાહકાર બન !”

આજે ખાદીનો પોપાક ધારણ કરી ધનશ્યામ ખુબ આનંદ લે છે. પોતાનો જુનો વિદેશી પોપાક તેણે એક ગરીબ છોકરાને આપી દીધો છે અને પોતાના અસહકારી મિત્રોની સાથે ગલીએ ગલીએ દેશ પ્રેમના ગીત ગાતો ફરીને તે આનંદમગ્ન બન્યો છે. અસ્તકાલ સમીપમાં આવ્યો. ભગવાન રશ્મિકાન્ત સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ જોતાં જાણે થાકી ગયા હોય તેમ વિશ્રાંતિ લેવા પશ્ચિમ મહાસાગર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. હવે પરિવર્તન થઈ ચુક્યું. વિશ્રાંતિ લેવાને પશ્ચિમ તરફ જાય છે. સંસાર સૂર્યના પ્રખર તાપને બદલે ચંદ્રની હાસ્યમયી જ્યોત્સનાથી વ્યાપી ગયો. ઘેરે ઘેર દીપક પ્રકટવા લાગ્યા.

ઘડીઆળમાં ટન ટન કરતા આઠ ટકોરા વાગ્યા. સુશીલા અધીરી બની. હજી સુધી ધનશ્યામ કેમ આવ્યો નહિ? આજે તે નિશાળે પણ ગયો નથી, તેમ ફરવા પણ ગયો નથી, તો પછી તે ક્યાં ગયો હશે? તે બારણા વચ્ચે ઉભી ઉભી રસ્તા તરફ જોઈ રહી. રસ્તામાં

દૂરથી કોઈ આવતું નજરે પડતું, તો માની લેતી, કે મારો ધનશ્યામ આવે છે. પણ તેની એવા પ્રકારની ભ્રાંતિ તરતજ દૂર થતી. તેનું ક્ષણિક આશ્વાસન વ્યાકુલતામાં પલટાઈ જતું.

ધનશ્યામની ખોળ કરવાને જે નોકરો બહાર ગયા હતા, તે સર્વે પાછા આવ્યા, પણ કેટલાંએ તેને આશ્વાસન મળે એવા સમાચાર આપ્યા નહિ. ઘડીઆતનો કટિ સાડા આઠ પર આવ્યો. સુશીલાનું હૃદય આપોઆપ શાંત બનતું ગયું. તેને તેનું અંતઃકરણ કહેવા લાગ્યું, કે ધનશ્યામ આવે છે. એટલામાં સુશીલાના કાન પર રાષ્ટ્ર ગીતનો મધુર ધ્વની અથડાયો, અને થોડી વારમાં તો તે ગીત સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યું.

“સહુ ચલો ચલો ભારત સંતાનો, દેવ દુંદુભી ગાજે,
દેશ-યજ્ઞ-બલિ કાજ ધસો, પા છે અણુમૂડી આજે.

નવયુગ આજ મંડાયો,
અમ હિન્દ આજ સંધાયો,
ધ્વજ વિજય તણો ફરકાવો,
હૃદયો શ્રુ ગંગ વહાવો.

એ પુણ્યગંગ પુનિત ઉદકમાં જશે તણાયાં પાપો,
દદ નિશ્ચયથી સ્વર પ્રચંડથી પોકારો હિન્દ હમારો.

વિનતિ કરી કરીને થાક્યા,
વ્યાખ્યાને મંડપ ગાળ્યા,
મહાસભા ભરી કેટાળ્યા,
બહુ પંચોથી પરવાર્યા,
ઢંઢેરા લાંબા સૂણ્યા,
કંઈ શબ્દછટાએ મોહ્યા,

ગળ્યાં પણ ના કદી વરસ્યા,
 બહુ વરસે પારજ પામ્યા,
 હવે હિન્દ સ્વાવસંબન પર છે મુસ્તાક હિમાલય જેવું,
 દદમ્પતિય થઇ કર્તવ્યરણાંગણ આપબળે ઝુઝનાઈ.
 પૂર્વેના પાપો ધોયું,
 દુરખાની કરી સોહીયું,
 સહુ હિન્દી મળી જીતીયું,
 સહુ હિન્દી સાથ મરીયું.
 હવે બેદનીતિના ભોગ થઈયું નહિ નહિ ઠા ઠાળે,
 મરણું બંધુના હાથે પણ ના ત્રાહિત દોર જમાવે.
 અહા પુનિત સંગમ આજે,
 ત્રિવેણી પુણ્ય પ્રભાતે,
 સહુ “વંદમાતરમ્” બોલો,
 “અલ્લાહુ અકબર” બોલો,
 “સત્ શ્રી અકાલ” બોલો,
 જય ત્રિભુવનમાંહી ગજવો.
 છે જન માલ દુરખાન અમારાં હિન્દ માતને ચરણે,
 બસ કહેવું નથી, કરવાનું હાવે બંધનમુક્ત ચાવાને,
 નવયુવાન બંધુ ચાલો,
 નિમંત્રણ માત રિવકારો,
 ચપતાની મહોળ્લસ તોડો
 બસ ગુલામી શિક્ષણ છોડો
 સ્ત્રીશતા ને મોહજ ટાળો
 દળ રાષ્ટ્રતણુંજ બહાવો,

રે ભાવિના સરદારો !

ના ના રે મુખ છુપાવો

હા ! આર્તનાદથી માત પુકારે દીન ઇમાન વિચારો,
ચંદો રણે સૌ ધર્મયુધ્ધમાં હિન્દ હવે ઉદ્ધારો

પંજબ ખિલાફત દુઃખો,

ધરધરના આર્ત પુકારો,

શે ભૂલીએ કારીજખમો ?

વિશુ વાંકે વિધ્યા સહસ્રો !

બન્ધુની રઝળી લાસો,

હજી મ્હાલે અહીં શયતાનો !

રે ! દુઃશાસન દુષ્ટકૃત્યો !

દ્રોષદીનાં ખેંચ્યાં વસ્ત્રો !

ધોળે દી અત્યાચારો,

શું ભૂલશે પાંડવ વીરો ?

ઓ બીમ ગર્જ બલ વીર્ય થકી નિરાંતે કયમ ખેસાયે ?

શું દુઃશાસન દહેર કરે પાંચાલી છુટા કેશે !

રે ! સર્પ સમાન ચલાવ્યા !

બાંધી બાંધી ફટકાવ્યા !

ધગતા અંગાર જલાવ્યા !

બંદીખાનાં ઉભરાવ્યાં !

તરીપાર કંઈને કાધા !

ચોરાએ શાહુ દંડ્યા !

વેચે શું ન્યાયે મોત્યા ?

શું સ્વાદ પુરો નો ચાખ્યા ?

રે ભાગ ભરો ક્યમ પાપે ?

શયતાન તણા સરકારે ?

જીવતા પણ મુખ્યા ભુંડા

કાં નહિ કરવાં કેસરીયાં ?

ઓ ! બુદ્ધિમાન ધારાશાસ્ત્રી મુત્સદ્દી પંડિતો જાગો,
કંઈ સમય વિચારો, સાર્થ કરો શક્તિ તમ સંધિ સાધો.

વાણિજ્યશ્ચર સંતાનો !

ઓ ! સાહસિક શ્રીમાનો !

ધનરાશિ યજ્ઞે ખડકો,

ભામાશા સ્થળસ્થળ પ્રકટો.

ઓ લક્ષ્મીપતિ, ના દાસ બનો, ગમ આમ ફરીથી કરશો.

પણ દુર્લભ કેસરી પ્રતાપ જાતાં જુગજુગ રોતા રહેશો.

ઓ શૂરવીર સંતાનો !

ભડવીર ભલા ખેડુતો !

શ્રમજીવી બન્ધુ જહેનો !

બાંધી દો સેતુબંધો.

દુઃખસાગર ઉતરી ચાલો,

રે ! માત સીતા છોડવો :

રઘુવીર કરે ટંકાર સજી સામગ્રી સર્વે ચાલો,

ના સિદ્ધિ સાધનમાં પણ સત્ત્વે, રાવણને રમદોળો

નિજ ધર્મ સંહુ વિચારો,

તત ઐક્ય સ્વદેશી સાધો,

રે ! અધમ દ્વેષ દિટકારો,

દીલ રાખો પ્રેમ પુવારો ;

બસ વિજય વિજય છે દૈવીયુદ્ધ-સચ્ચાઇ શાંતિનાં શસ્ત્રો

છે અભયદાન આત્માર્પણુ એ જગસંજીવનના મંત્રો.

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ.

આ મધુર ગીતમાં, તેના પવિત્ર ભાવમાં સુશીલા લીન બની ગઈ. પુત્ર ચિંતા, હાર્દિક ઉદ્વેગ ભૂટી ગઈ. ઉકત રાષ્ટ્રગીતનો મધુર શ્વનિ તેની રંગરંગમાં જાદુઈ અસર કરી રહ્યા.

સુશીલાના મકાનના દરવાજા પાસે આવતાં વારંજ અસહકારી સ્વયંસેવકોએ ગીત પુરું કર્યું. એક વખત મહાત્મા ગાંધીજીની જ્યોત્સર્ગી અને બીજી વાર વંદેમાતરમ્નોં શ્વનિ પોકરાયો. ધનશ્યામ ત્યાંજ અટક્યો અને બીજાઓ આગળ વિદાય થયા.

ધનશ્યામ પોતાના ઘરમાં દાખલ થયો અને પોતાની માને આરામ ખુરશીમાં વિચારમગ્ન પડેલી જોઈ. તે તેની સામે ચૂપચાપ ઉભો રહ્યો. સુશીલાને ખબર નથી પડી કે તેની સામે કોઈ ઉભેલું છે. તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને બોલી “તે મારો પુત્ર આવો હોત તો? અહાહા!!” સુશીલાના હૃદયમાં દેશપ્રેમની પ્રચંડ અગ્નિનો આ નિશ્વાસ હતો. તેણે ધનશ્યામનું હૃદય સચેત બનાવ્યું. તે હવે થોભી શક્યો નહિ તે સુશીલાને પગે પડ્યો અને રોતાં રોતાં કહેવા લાગ્યો; કે “ક્ષમા કરો, માતૃશ્રી! તમારો પુત્ર હવે દેશસેવાને માટે તૈયાર થયો છે.” સુશીલા એકદમ ઉડતાં બોલી કે “સત્ય છે? શું મારો પુત્ર દેશસેવક બન્યો છે? મારી કબૂંદ્રિયમાં આવી અમૃતવાણી કોણે રેડી?”

આનંદ ઘેલી બની ગયેલી સુશીલા ઉડી શકી નહિ તેમ ધનશ્યામને એકદમ ઓળખી શકી નહિ. આંખો મળી અને ધનશ્યામને ઓળખ્યો અને હર્ષભરે ધનશ્યામને ઉઠાડવા લાગી. પણ ધનશ્યામ ન ઉડ્યો કે ન તેણે પગ છોડ્યા. રોતાં રોતાં તે બોલ્યો “માતૃશ્રી! મને ક્ષમા કરો. મેં તમારા અંતઃકરણને ખૂબ દુખવ્યું છે. હવે પછી સદાને માટે તમારી આજ્ઞાને તાબે થઈશ.”

સુશીલા આંસુ રોકી શકી નહિ. સત્તર દિવસથી રૂંધાયેલો પ્રેમ પ્રસાદ આજે છુટ્યો. તેણે ધનશ્યામને ઉઠાડી છાતી સરસો દબાવ્યો. ધનશ્યામનાં આંસુથી સુશીલાનો પાત્રવ ભીંજતો અને સુશીલાનાં પ્રેમ-શ્રદ્ધી ધનશ્યામનું માથું અલિસક્ત થયું. ધન્ય સુશીલા ! ધન્ય ધનશ્યામ !

સુશીલા ધનશ્યામનાં આંસુ લુંછતાં બોલી “ બેટા ! મોં કેટલું બધું સુકાઈ ગયું છે ? ધનશ્યામ ફરીથી રોઈ પડ્યો અને બોલ્યો : “માજી ! તમે નારાજ થયાં. તમારા પ્રેમ સિવાય સુખ મને ક્યાં મળવાનું હતું વાર ? પેટ ભરીને ખાવાનું પણ લાવતું ન હોતું અને નિશ્ચિત ઉંઘ પણ નહોતી આવતી. સુખની જે ચીજે માટે તમારી આજ્ઞા પાળી ન હોતી તે ચીજેએ મને તત્કાલ પણ સુખ આપ્યું નહિ. માતૃપ્રેમ સિવાય સંસારમાં કોઈ ચીજ ચટતી નથી. માતૃપ્રેમ એક દૈવી વસ્તુ છે, જેથી તમારા પ્રેમને માટે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને હવે હું તમારી આજ્ઞાઓનો અમલ કરવા એકપગે ખડો થાઉં છું. હવે પછી તમને કોઈ દિવસ પણ નારાજ નહિ કરું ! ”

સુશીલા ફરીવાર આંસુ લુંછતાં બોલી કે “ નહિ બેટા ! હું તારાથી કદી પણ નારાજ નહિ થાઉં. તેં આજે મારી કૃપા દિપાવી છે. માતાની સેવા કરવાનું શ્રેષ્ઠ આદર્શ મને ધન્ય બતાવી છે. આવ બેટા ! આવ. આપણુ બેઉ મળીને આપણી જનેતા ભારત માતાની આજ્ઞાઓ પાળીએ અને તેને સંકટમાંથી છોડાવવા પ્રયત્નશીલ બની આપણી આહુતિઓ આપીએ અને મહાત્મા ગાંધીજીની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરી આપણાં જીવન સફળ કરીએ. ગાઓ બેટા :—

“ભારત હમારા દેશ છે, હિત ઉસકા નિશ્ચય આહે’ગે,
 ઉસકે હિતકે કારને, હમ કુછ ન કુછ કર જાયે’ગે.
 ભારત હમારી માતૃભૂમિ, ઉસકા ઝણુ હમપર હૈ અહુત,
 ઉસકે મિટાને કે લીયે હમ કુછ ન કુછ કર જાયે’ગે.
 ભારત કે દુઃખપ્રદ અવનતિપર કર્યો ન અશ્રુ બહાવે’ગે
 ઉનકે હટાને કે લીયે હમ કુછ ન કુછ કર જાયે’ગે,
 ધર્મ વિદ્યા ઔર ધનસે, ઉત્તતિ ભારતકી હોવે,
 ઉસ ઉત્તતિ કે માર્ગમેં હમ કુછ કુછ કર જાયે’ગે.
 સંસાર કે ઉદ્ધાર હેતુ કૃષ્ણ જન્મેં જેલમેં,
 તો ફિર ભક્ષા હમ કયોં ડરેગેં કુછ ન કુછ કર જાયે’ગે.
 આહે કિતને કષ્ટ હમકો કયોં ન હો ઉસકે લિયે,
 સખ સહે’ગે મર મિટે’ગે કુછ ન કુછ કર જાયે’ગે.”

(૫)

રામનારાયણને ખબર પડી કે ધનશ્યામે નિશાળ છોડી છે. તે રાતે
 પીળો થઇ ગયો. તેણે ધનશ્યામને બોલાવ્યો અને ખુબ ધમકાવ્યો
 પણ ધનશ્યામ એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. જ્યારે રામનારાયણ
 ઠંડો પડ્યો ત્યારે તે બોલ્યો “માતાજીની તેવી આજ્ઞા છે. ધર્મ પણ
 તેમજ શીખવે છે.”

કેધથી રામનારાયણે પગ પછાડ્યા ને ધુરકવા લાગ્યો: “શું,
 ધર્મ એવું શીખવે છે કે પિતાની આજ્ઞા માનવી નહિ? પિતાની આજ્ઞા
 પાળવા બીજે ચાવજીવન અભિચર્યગ્રાત લીધું હતું. પિતાની આજ્ઞા
 માથે ચઢાવી રામચંદ્રજીએ ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ સેવ્યો. આજે ધર્મને
 નામે તું પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા તૈયાર થયો છે?”

ધનશ્યામ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તે ગલરામ ગયો પણ સુશીલા આવી પહોંચી. તેણે તેનો ગલરાટ ટાળ્યો. તે બોલી; “પિતાની આજ્ઞા ખરી; પરંતુ પિતાના પણ પિતા, સમસ્ત સંસારના પિતા પરમાત્માની આજ્ઞા માનવી એ ધર્મ છે. તે પિતા નથી આહતો કે તેનાં સંતાનો અન્યાયી બને, તે નથી ઇચ્છતો કે તેનાં સંતાન ગુલામ બને ! તે ઇચ્છે કે તેનાં સંતાનો સંતાન હળીમળીને રહે, પણ જે કોઈ સખજ કોઈ નિર્બળ ઉપર બુદ્ધિ ગુજરે તો તે વખતે તેને નિર્બળનો પક્ષ કરવો પડે છે. ધનશ્યામ અને હું તેની આજ્ઞાઓ પાળવાને તૈયાર થયેલાં છીએ. તેને આધારેજ અમે અમારી જીવનનૈકા તોફાની સંસારસાગરમાં ઝુકાવી છે અને અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તે દયાળુ અમને પાર ઉતારશેજ.”

રામનારાયણ ગુસ્સો સમાવી બોલ્યો;

“સુશીલા ! શું ગાંધીજી આવું શીખવે છે કે ?” સુશીલાએ જવાબ આપ્યો, કે “ગાંધીજી નવીન શું શીખવે છે ! પ્રહલાદનું દષ્ટાંત મોબુદ છે કે પિતાની આજ્ઞા ધર્મ વિરુદ્ધ હોય તો તેનું પાલન નહિ કરવું.”

રામનારાયણ બોલ્યો; કે “સુશીલા ! પતિની આજ્ઞા નહિ માનવી એ પણ ધર્મ છેને ?”

સુશીલા:—“તમારા સવાલના જવાબમાં મીરાંબાઈનું જવલંત ચરિત્ર છે. ધર્મ કહે છે કે સ્ત્રી પતિની સહધર્મિણી છે. તે નથી કહેતો કે સ્ત્રી પતિની સહઅધર્મિણી છે. ધર્મમાં પતિને મદદ કરવી એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે; નહિ કે અધર્મમાં. નાથ ! જરા વિચારો કે જે સરકારના નોકરોએ પંજાબની સ્ત્રીઓને બેઠજત બનાવી, તે શું

મુંબઈની સ્ત્રીઓને બેઠગત નહિ બનાવે ? જે સરકારે અમૃતસરમાં હજારો મનુષ્યોનાં ખૂન કર્યાં તે શું મુંબઈમાં તેવો ત્રાસ નહિ વર્તાવે ? જે સરકારે મદનમોહનને ગુલાંટ ખવડાવી તે શું મારા ધનશ્યામને છોડે ખરી કે ? ”

રામનારાયણ—“પણ સુશીલા ! તે અત્યાચારોની સામે થવાનું રસ્તો જુદો છે. તેને માટે એકત્રિત ચળવળ થવી જોઈએ. નિશાળ છોડવાથી સરકારને શું નુકશાન થનાર છે ? જે કાંઈ થશે તે આપણેજ વેડવાનું છે. ”

સુશીલા—“આજકાલ કરતાં પાંચીસ વર્ષથી ટ્રાંઝિસ ચળવળ કરી રહી છે. બતાવો કે કોમિસે શું કર્યું ? સરકારે આપણને શું આપ્યું ? રોલેટ એકટ વિરૂદ્ધ આખા ભારતે વિરોધ બતાવ્યો, લાખો અને કરોડો માણસની રહીથી તે કાયદો નાબુદ કરાવવાને અરજી મોકલી, તેથી શું સરકારે તે કાયદો બંધ કર્યો કે ? પ્રેસ એકટ નાબુદ કરાવવાને ચળવળ કરવામાં આવી તેથી શું તે કાયદો દૂર થયો કે ? એક હિન્દી કવિએ બરાબર કહ્યું છે કે;—

ગળું ફિરે હૈં રોતે, ફળું ન ધ્યાન દેતે,
અળુંસે કુછ ન હોગા, કુછ કામ કર દિખાઓ,

નિશાળ બંધ કરવાથી સરકારને એટલું બધું નુકશાન થશે કે તેટલું બીજી પ્રવૃત્તિથી થવું હાલના અસંભવિત છે. સરકારી દરેક ખાતાં જુઓ. દરેક ખાતામાં આપણા જે હિન્દીઓ કામ કરવા રોકાયેલ છે તે સઘળા સરકારી નિશાળોમાંથી નિકળેલા છે કે જે નિશાળો ગુલામો પેદા કરવાનું કારખાનું છે. સરકારી નિશાળોમાં ભણી નીકળતા માણસોને ગ્રામી સિવાય અન્ય રસ્તો સુઝતો નથી અર્થાત તેઓ

ખીજા કામમાં આવે તેવા રહેતા નથી. રેલ્વે, કચેરીઓ, પોલીસ, પોષ્ટ વગેરે સ્થાનાં ખાતાં જુઓ. ત્યાં કામ કરનારા કોણ છે તેનો વિચાર કરો ! આપણા ભાઈઓજ ત્યાં કામ કરી રહ્યા છે પણ જો તે આપણા ભાઈઓ કામ કરવાનું બંધ કરે તો ત્યાંજ સરકારને ગળે ટાંટીઆ આવ્યા વિના રહેજ નહિ. જેથી ગુલામ બનાવવાના કારખાના રૂપ સરકારી નિશાળોમાં આપણાં બાળકોને નહિજ મોકલવાં એ અતિ સ્તુત્ય છે. અને જો સરકારી નિશાળો બંધ થશે તો સરકારની યાંત્રિક રૂપમાં ગોઠવેલી પ્રગતિ આપો આપ અટકી પડશે અને ત્યારેજ સરકાર પગે પડતી આવશે અને આપણને કહેશે કે આપણે તો ભાઈઓ છીએ, આપણુ સર્વ એક સરખા જ છીએ અને આપણે એકત્ર મળીનેજ સામ્રાજ્યને સંભાળીએ !”

રામનારાયણુ:—“પણુ ગાંધીજી, તિલક વગેરે સરકારી નિશાળમાં ભણી તૈયાર થયા છે કે અન્ય નિશાળમાં?”

સુશીલા:—“એ તો પ્રશ્નના પ્રસાદરૂપ છે. મહાત્મા ગાંધીજી લોકમાન્ય તિલક વગેરે નેતાઓ સરકારી નિશાળો અને કોલેજોમાં ભણ્યા એ વાત ખરી પણ તેમનું ભારતીય ધર્મખીજ તે નિશાળો અને કોલેજો રૂપી અગ્નિમાં બળ્યું નહિ એનો અર્થ ન્યારો છે. આવા અપવાદ તરફ ન જોતાં સર્વ સાધારણુ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે દ્રષ્ટિ ફેંકી જોશો તો સત્ય સ્થિતિ શી છે તે લક્ષમાં આવશે. મારી તો ચોક્કસ માન્યતા છે કે સરકારી નિશાળો અને કોલેજો બંધ થવાથી સર્વ સરકારી ખાતાં સ્વયં બંધ થશેજ, અને સરકારી ખાતાં બંધ થવાથી ભારતમાંથી અન્યાય સદાને માટે ભાગી જશે.”

રામનારાયણુ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ટગર ટગર સુશીલા તરફ જોઈ રહ્યા. તેને ખબર પડી કે સુશીલાની જીભ ઉપર સરસ્વતીએ વાસ

કયો છે, થોડીવાર બાદ રામનારાયણ બોલ્યો, “સુશીલા ! જેવી તમારી ઇચ્છા. મારો દિકરો આવાં બાંડાં કપડાં પહેરે અને સરકારી નિશાનમાં વિદ્યાભ્યાસ બંધ કરે એ તો દુઃખ થાય છે.”

સુશીલા ગંભીરતા પૂર્વક બોલી કે આમાં દુઃખની શી વાત છે બલા. ધણાં વર્ષોથી આપણે આપણાં શરીર અરપર્ય વસ્ત્રોથી-ધમ બ્રષ્ટ કરનારાં વિદેશી કપડાંથી ઢાંક્યાં, હવે આ પવિત્ર ખાદી આપણાં અંતઃકરણને પવિત્ર, સખળ, ધર્મ પાળવા યોગ્ય, અને સ્વતંત્રતાને લાયક બનાવશે.”

(૬)

રામનારાયણે હસ્તે ચહેરે પૂછ્યું; “સુશીલા ! કેમ છે ? શા વિચારમાં ગુલતાન છે ? ગાંધીજીને તો નવી નવી વાતો સુએ છે. આજ વળી લખે છે કે સુતર કાંતો અને સ્વરાખ્ય લેા. શું રેંટીઓ કાંતવાથી સરકારની શક્તિ પૂરી થશે ? શું તમારો રેંટીઓ મશીન-ગતોનાં મોં બંધ કરી શકશે ? કેવી મુખાંધ ! જગતનો ઇતિહાસ જુઓ. અત્યાર સુધી અત્યાચારીઓનો અત્યાચાર શક્તિવિના-પશુબળ વિના કોણ બંધ કરી શક્યું છે ? આપણાં રૂપિ મુનિઓ કે જેઓએ આત્મવિકાસ પૂર્ણ રૂપમાં કર્યો હતો, જેમને તપશ્ચર્યા સિવાય અન્ય કાર્ય નહોતું, જેઓ સંસારિક ઉપાધિઓથી વિરક્ત હતા, તેઓને પણ પોતાની તપશ્ચર્યા પૂર્ણ કરવાને માટે, પોતાની સાધનાઓ સિધ્ધ કરવાને માટે પશુબળનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે.

મુનિવર વધિષ્ઠ પોતાનો યત્ન સમાપ્ત કરવાને રામચંદ્રજીને લઈ ગયા હતા. રૂપિ મુનિઓને અડચણ કરતા રાક્ષસો હણવાને નારાયણને નર બની આવવું પડ્યું હતું. હિરણ્યકશ્યપને મારવાને માટે લગ-

વાનને નૃસિંહાવતાર લેવો પડ્યો હતો. કંસાદિ રાક્ષસોના અત્યાચારથી જગતને બચાવવાને ભગવાન કૃષ્ણરૂપે આવ્યા હતા.

સુશીલા ! વિચાર ! તે સમયે રૂપિ મહાત્માઓ પોતાના આત્મિકબળથી અનેક રાક્ષસો સામે અસહકાર કરીને પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નહોતા ?

શું વશિષ્ઠમાં, પ્રહલાદમાં, કૃષ્ણભગવાનમાં અને અન્ય મહાત્માઓમાં આત્મબળની ન્યુનતા હતી કે ? તેવાઓને પણ પશુબળના પ્રયોગ કરવા પડ્યા હતા તે લક્ષમાં લે ! તે વખતે કૃષ્ણભગવાનનું આત્મતેજ ક્યાં ચાલી ગયું હતું ? કૌરવો અને પાંડવોની વચ્ચે મહાન યુદ્ધની પ્રચંડ જવાબા સળગી ત્યારે શું કૃષ્ણભગવાન પોતાની આત્મ શક્તિથી તે જવાબા ભુગ્ધવી શકે તેમ નહોતા ? મહાભારતના યુધ્ધ સમયે શસ્ત્રગ્રહણ (પશુબળ આશ્રય) નહિ કરવાનું શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ લીધું હતું પણ તેમને પશુબળનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. સુશીલા ! જગતમાં આદિથી અત્યાર સુધી જે બાબત નથી બની તે હવે કેવી રીતે બનશે ? મોટા મોટા મહાત્મા અને અવતારી પુરુષો પશુબળના આશ્રય વિના કાંઈ પણ કરી શક્યા નથી તો હવે ગાંધીજી કેવી રીતે સ્વતંત્રતા મેળવશે ? ”

સુશીલા ક્ષણભર વિચાર કરતી ઉભી. તેના મનમાં ભિન્નભિન્ન વિચારો આવ્યા અને ગયા. શેા ઉત્તર આપવો તે તેને મુઝ્યું નહિ.

રામનારાયણ મલકાતે ચહેરે બોલ્યો; “સુશીલા ! બોલ ! શાંત કેમ છે ? જે કાર્ય ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સરખા શાન્ત મહાત્માઓ ન કરી શક્યા તે કાર્ય ગાંધીજી કેવી રીતે કરી આપશે ? શું ગાંધીજીની તપશ્ચર્યા તેમનાથી અધિક છે ? સ્વરાજ્ય મેળવું હોય તે

ચુક્ર કળા શીખો. ભુજ્જ્યોને સશક્ત બનાવો અને રણસ્થળમાં મરવા મારવાને તૈયાર થાઓ. જો તેમ બની શકતું ના હોય તો પરમાત્માને ખાતર રેંટીઆ ચલાવવાનું અને નિશાળોનો બહિષ્કાર કરવાનું કાર્ય છોડી દો.”

સુશીલાએ ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, કે ‘આપનું કહેવું ઠીક છે. પણ આપે વિચાર નહિ કર્યો કે પાપીઓને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય ઋષિ મહાત્માઓનું નથી. પ્રાચીન કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે ઋષિ મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હતા. સાંસારિક વિટંબણા દૂર કરવાને તેઓ પોતાના બળનો ઉપયોગ કરવાને રાજી નહોતા. તેથી તેઓ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતા હતા અને પરમાત્મા ઉચિત રસ્તે વધી પડેલા અત્યાચારો નષ્ટ કરતા હતા. પરમાત્મા કોઈ પ્રસંગે સશરીર અને કોઈ વખત ભાવનાના રૂપમાં આવે છે. કોપદીની સહાયે આવતાં ભગવાને કયું રૂપ ધારણ કર્યું હતું ! ટીચીડીનાં ઈંડાં બચાવવા તેમણે કયો અવતાર લીધો હતો ! મીરાંબાઇને ઝેરની અસર ન થઇ તેમાં તેમણે કયા પશુબળનો ઉપયોગ કર્યો હતો ? તોપોનાં મોં બંધ કરી અકબરના પ્રાણ બચાવવા કઇ આસુરી શક્તિની મદદ લીધી હતી ? સર્વ-શક્તિમાન કયે વખતે શું કરે છે તે કોઇ જાણતું નથી. તેની માયા અગમ્ય છે. તે માત્ર એટલું જ જાણે છે કે અત્યાચારને નષ્ટ કરવો. અને તે અત્યાચાર અટકાવવાને માટે સ્વદેશીની ભાવનાના રૂપમાં તેણે અવતાર લીધો છે, અને તેથી ગાંધીજી કહે છે કે સુતર કાંતે અને સ્વરાજ્ય લેા.

જગત પર વિજ્ય મેળવવાને પ્રેમ, ક્ષમા અને સેવા એજ ઉપ-યોગી શસ્ત્રો છે. ધૂણા અગર તો આસુરી વૃત્તિ નથી. પ્રેમમાં જગત

જીતવાની શક્તિ રહેલી છે. પ્રેમ આત્માની સર્વેત્કૃષ્ટ વૃત્તિ છે. તલ-
વારથી-પશુખળથી જગત જીતી શકાતું નથી. ગૌતમ બુદ્ધને સફળતા
નથી મળી એમ કહેવું એ મોટી ભૂલ છે. ધર્મ પ્રચારકોમાં, અત્યા-
ચારના વિરોધીઓમાં ગૌતમબુદ્ધને જેટલી જીત મળી છે તેટલી અન્ય
કોઇને મળી નથી. જગતનો એથો ભાગ ગૌતમ બુદ્ધનો અનુયાયી છે.
શું આ જીત જેવી તેવી છે? મનુષ્યનું દીલ પ્રેમથી બદલાય છે;
નહિં કે પશુખળથી.

પરમાત્માની સુંદર રચના જુઓ. તારાઓથી ઝગઝગીત આકાશ
જુઓ. મનને શાંતિ આપે તેવી વનરપતિઓથી ભરેલા પર્વતો જુઓ.
થે થે કરતી નદિઓ જુઓ. અને વિચારો કે યુધ્ધથી લોહીની નદીઓ
વહેવગવી તે સુંદરતાને નષ્ટ કરવામાં શું મનુષ્યત્વ છે ?

યુદ્ધ ! યુધ્ધ ! યુધ્ધ ! આખો દિવસ યુધ્ધ ! હવે તો તેવી
પાશવિક વૃત્તિને છોડી સાત્વિક વૃત્તિ-પ્રેમ વૃત્તિનો પ્રચાર કરવો જોઇએ
છે. શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી, ભૂજામાં સખા બનાવવું જોઇએ, તે તલ-
વાર પકડવાને નહિ પણ નિર્મળને સહાય કરવાને માટે તૈયાર થવું
જોઇએ. તે મારવાને નહિ પણ નિરપરાધીઓને બચાવવાને મરવા
માટે છે ? એ કેવી રાક્ષસી વૃત્તિ છે કે એક મનુષ્ય બીજાને મારો
ખુશી થાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે અને પોતે એક મહાન કાર્ય કર્યું
હોય એમ માને છે.

શા માટે સમજાવવામાં નથી આવતું કે પ્રસન્નતા બીજાઓને
પ્રસન્ન કરવા માટે છે. બીજાઓની સેવા કરી તેમના અંતરાત્માને
સંતુષ્ટ કરવામાં સતોષ માનવાનું કાર્ય જગતમાં શ્રેષ્ઠ છે.

નિશાળના બહિષ્કાર સંબંધી હું પ્રથમ બોલી ચુકી છું.
ફરીથી પણ કહું છું કે જે નિશાળો અને કોલેજો અત્યાચારી

સામ્રાજ્યને ગુલામો પુરા પાડવાનું યત્ર છે તેને નવગજના નમરકાર કરવા યોગ્ય છે.

રેંટીઆ ચક્ષાવવાથી આપણે સ્વાશ્રયી બનીશું એટલુંજ નહિ પણ પરાધીનતામાંથી બચીશું. પરદેશી કપડાં આવે ત્યારેજ આપણાં શરીર ઢંકાય એ અધમ પરાધીનતામાંથી મુક્ત થઈશું. એટલુંજ નહિ પણ ભારતમાંથી દર વર્ષે સાઠ કરોડ રૂપીઆ પરદેશમાં જતા અટકશે અને તેના પરિણામે હિન્દુસ્તાનની દરિદ્રતા ઓછી થશે.

ક્ષમા કરજો સ્વામીનાથ ! આપ વર્ષો થયાં સ્વદેશભક્ત હોવાનો દાવો કરો છો પરંતુ તમે દેશના લાભનું કયું કાર્ય કર્યું છે ? તમારી દેશભક્તિ માત્ર વાતોમાંજ સમાયેલી છે. તમારો સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગ માત્ર પ્લેટફોર્મ ગમ્મવવામાંજ વસેલો છે. તમારું પોતાનું ઘર તપાસો ! તેને ખૂણે-ખૂણે વિદેશી વસ્તુઓ ગોઠવેલી છે. તમારાં પહેરવા, ઓઢવા અને સુવાનાં સર્વ કપડાં વિદેશી છે. તમે પોતે પણ પગથી માથા સુધી વિદેશી બનેલા છો. હું વિદેશી બનેલી હતી. ધનશ્યામ પણ વિદેશી બન્યો હતો. ટુંકામાં તમારા ઘરનું વાતાવરણ વિદેશી બનેલું છે. છતાં પણ પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ પોતાનું તપાસ્યા સિવાય વિચાર કર્યા સિવાય બીજાઓને ઉપદેશ આપવામાં શરાની વૃત્તિ ધારણ કરેલી છે. નાથ ! હવે વખત આવ્યો છે. આપ શ્રી એક વખત નહોતા કહેતા કે જો તારા વિચારો મારા જેવા હોત તો હું સર્વ કંઈ કરી શકત. હવે તમારા વિચારો કાર્યમાં મુકવાની તક આવેલી છે અને સમાજને પ્રત્યક્ષ બતાવી આપો કે ત્યાગ આવી રીતે થાય છે.”

આજ સુધીમાં રામનારાયણને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કોઈ પણ કહી શક્યું નહોતું તે આજ સુશીલાએ ખુલ્લા શબ્દોમાં કહ્યું; કારણ કે

રામનારાયણના અંતઃકરણની નિર્બળતા તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકી હતી. રામનારાયણના વચન મન અને કર્મમાં આસમાન પાતાળ જેટલું અંતર હતું. રામનારાયણ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં પશ્ચાતાપનો અગ્નિ પ્રગટયો. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો ચહેરો ઉદાસ બન્યો. તેનો શ્વાસ ગરમ બન્યો.

મુશીલા રામનારાયણની સ્થિતિ સમજી ગઈ, અને રોઈ પડી. તેને લાગ્યું, કે પોતે પતિનું અપમાન કર્યું છે; પોતે પતિનું અંતઃકરણ દુભાવ્યું છે.

મુશીલા રામનારાયણના પગમાં પડી, અને બોલી, 'નાથ! પંચાલના અભ્યાસારથી ત્યાંની સ્ત્રીઓના અપમાનની વાત મેં સાંભળી છે. અને ગાંધીજીનાં ડોકર અને સુરતનાં વ્યાખ્યાનો મારા વાંચવામાં આવ્યાં છે. મારું હૃદય મારા હાથમાં રહ્યું નથી. જેમ જેમ હું વિચાર કરતી ગઈ, તેમ તેમ મને જણાયું, કે જગતભરમાં આપણા જેવી ગુલામી અવસ્થામાં ભારત સિવાય કોઈ પણ દેશ નથી. કેટલાંક કુતરાનાં જીવન ગાળે છે. આ બાબત મારા અંતઃકરણમાં-મારા અનુભવમાં આવી, ત્યારે મેં નાણું, કે વૈલવ વિટંબણાજ છે. ધન-દોલત આપણા ઉપરકેવળ બોળરૂપ છે. આપણી મોજ-શોખ નૃત્ય સમાન છે. આ વિચારોએ મારા અંતઃકરણને કાણુમાં રહેવા દીધું નહિ જેથી હું સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લું બોલી ગઈ. નાથ! આ દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરો! પરંતુ બુઝો! મારા અંતઃકરણમાં કેવો પ્રચંડ અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે? આપણી ભારતમાતાને થતા અપમાનને લીધે મારું હૃદય કેટલું બળી રહ્યું છે? હિન્દવાસીઓને અમૃતસરમાં પેટે ચાલવું પડ્યું હતું, ભારતની સ્ત્રીઓને બેઠનજત કરવામાં આવી હતી વગેરે બાબતો આપે વિચારી હોત તો મારા

બોલવાથી આપ કદાપિ પણ નારાજ થાત નહિ અને મને ક્ષમા આપત' સુશીલા હુસકે હુસકે રોવા લાગી, અને આંસુથી રામનારાયણના પગ પકડી પ્રક્ષાલન કરવા લાગી.

રામનારાયણનો હૃદયબંધ છુટી ગયો. તે પણ જમીનપર સુશીલાની પાસે બેસી ગયો અને રોવા લાગ્યો. આંસુધારાથી તેના અંતઃકરણની મલીનતા નષ્ટ થઈ ગઈ, અને કૃત્રિમ સ્વદેશભક્તિ ઉડી ગઈ. ખરી દેશભક્તિ હૃદય સ્થાનમાં આવી વસી તેના ચિત્તમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની પ્રયત્ન આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ.

રામનારાયણ સુશીલાનાં આંસુ લુંછતાં બોલ્યો કે પ્રિયે ! તું શા માટે દુઃખી થાય છે. આજે તેં મારો કોઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી પરંતુ મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. આજ સુધી અંતઃકરણની દુર્ભિન્નતાને લીધે હું બાન બૂલ્યો હતો. આજથી હું સાચા દેશભક્ત છું, ખરો ત્યાગી છું. ગુલામીમાં જકડનારી સર્વ વસ્તુઓનો અત્યારથી ત્યાગ કર્યો છું. મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવેલા પથે ચાલવા તૈયાર થયો છું અને અસહકારી બન્યો છું. સરકારે આપેલી રાયબહાદુરની ઉપાધિ સરકારને પાછી મોકલીને કાર્ડિન્સીસના સલાસદ તરીકેનું માઈ રાજનામું મોકલી આપું છું. પ્રિયે ! આજથી આપણુ બેડ એકજ માર્ગે ચાલનાર મુસાફર છીએ."

સુશીલાએ રામનારાયણના ગળે હાથ નાખતાં પ્રેમાશ્રુપૂર્ણ આંખે તેના તરફ જોતાં કહ્યું: "સ્વામીનાથ ! આજે મારો જન્મ સફળ થયો છે. જેનો પુત્ર અને પતિ પોતાના દેશની સેવાયેં વંશવ વિકાસને ટોકર મારી સ્વાધીનતાના રણ સ્થળમાં ઉભા રહેવાને તૈયાર થાય છે, તે સ્ત્રીનું જીવન ખરેખર ધન્ય છે."

ધનશ્યામ માતપિતા પાસેથી પ્રથમથીજ ચાલ્યો ગયો હતો, અને પિતાજી શું શિક્ષા કરશે, તેની ચિંતા કરતો હતો, આખરે તેને લાગ્યું, કે પિતાશ્રી મને કોઈ પણ શિક્ષા કરશે નહિ. જ્યાં સુધી માતાના માતૃ પ્રેમ-સ્નેહ છે, જ્યાં સુધી માતૃ ભક્તિ માટે હું એક પગે તૈયાર છું, ત્યાં સુધી મને કોઈ પણ અડચણ નડી શકે તેમ નથી. આનંદમાં આવતાં તે ગાવા લાગ્યો:—

“કરો રક્ષા વિપદમાંહી, ન એવી પ્રાર્થના મારી;
વિપદથી ના ડરું કો દી, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.
ચહું દુઃખ તાપથી શાંતિ, ન એવી પ્રાર્થના મારી;
સહુ દુઃખો શકું જીતી, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી,
સહાયે કો ચંદ્રે આવી, ન એવી પ્રાર્થના મારી.
તૂટો ના આત્મજળદોરી, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.
મને છળ હાનિથી રક્ષો, ન એવી પ્રાર્થના મારી;
ડગું ના આત્મપ્રતીતિથી, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.
પ્રભો! તું પાર ઉતારે, ન એવી પ્રાર્થના મારી;
તરી જવા ચહું શક્તિ, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.
તું લે શિર ભાર ઉપાડી, ન એવી પ્રાર્થના મારી;
ઉદાસી હું શકું સહેજે, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.
સુખી દીને સ્મરું ભાવે, દુઃખી અંધાર રાત્રિએ
ન શંકા તું વિષે આવે, પ્રભો! એ પ્રાર્થના મારી.”

કથ્યાલુજી વિકુલભાઈ.

અવાજ રામનારાયણ સાંભળ્યો. તે બોલ્યો, ‘સુશીલા! તારો પુત્ર કેવું સુંદર ગીત ગાઈ રહ્યો છે!’ સુશીલા હસતે મુખે બોલી, કે હા! તેના શબ્દોમાં રસિક ભાસ છે. તેના અંતઃકરણની સ્વચિત્ર

[૩૨]

લાગણી સાંભળનારના હૃદય પવિત્ર, દેશપ્રેમી અને વીર બની શકે તેમ છે. વળી 'ધનસ્થામ બીજું' અર્થસૂચક રાષ્ટ્રગીત ગાવા લાગ્યો:—

“ બીત ગયે હોં, બીત ગયે દિન લગ્ન-જનક-ગુલામીકે,
ભારત જૂ દિન ફિરે અન્તમે તેરે અરૂંતવ સન્તતિ કે;
હિંદ હવામેં અંડા અપના પુનઃ કિર્તિ-સૌરભ ફૈલા,
હો જો દહતર સમર-સુલટ બન મત હોતે દે મન મૈલા.

લિખ અપની પ્રાચીન ધ્વજપર,

ધર્મ, ન્યાય, સમતા, સ્વાતંત્ર્ય.

રણમેં આ! ન ચાહ છુટકારા, મુકુટ સમ્પશ સાહસ ધરકે,
તેરા બળ-દાતા પ્રસન્ન હો તવ-ઉદ્ધોગ દેખ કરકે;
તવ-ઉર્ધ્વી ઉર્ધ્વરા પરિશ્રમકા અવશ્ય ફલ દેતી હૈ,
કલા કુશળતા અરુ સ્વતંત્રતા તવ-જનકો બળ દેતી હૈ.

લિખ અપની પ્રાચીન ધ્વજપર,

ધર્મ, ન્યાય, સમતા સ્વાતંત્ર્ય.

જો પ્રાચીન મિત્ર જો અરિસમ ફિટ વે હાથ બદાતે હૈ,
મૂલ્ય સ્વતંત્રતાઓ મેં હમ અધિક સ્વર્ણસે પાતે હૈ;
વિભુ! હૈ વિનય, નાશ અગાડે હોં, વધુ પરરપર મિલ જાવે,
મિલ કર સખ જય ધર્મ, ન્યાય અરૂ સ્વતંત્રતાકી ચિહ્નલાવેં.

લિખ અપની પ્રાચીન ધ્વજ પર,

ધર્મ, ન્યાય, સમતા, સ્વાતંત્ર્ય.

ભારત જનની! આશા હૈ યહ તવ-પદ-પ્રેમ ન કમ હોગા,
તુ આશા હૈ, તુહી રક્ષિકા, જબ તક દમમેં દમ હોગા;
હમ સખ પુત્ર દાલ પર તેરી, યહ પદ અંકિત કરતે હૈ,
ફુખ હો યા સુખ ધર હો યા ખહાર, ઈસી બાત પર મરતે હૈં.

લિખા રહે તેરે અંડે પર,
ધર્મ, ન્યાય, સમતા, સ્વાતંત્ર્ય.

રામનારાયણુ આનંદયુક્ત ચહેરે ખોલી ઉઠ્યો, ‘હા, સત્ય વાત છે, કે આજથી અમારી લગ્નગનક ગુલામીના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા છે. આજથી હું ધર્મ, ન્યાય, સમાનતા, અને સ્વતંત્રતાનો પૂજારી છું.’

મૂર્ખનાં સોનેરી કિરણો આકાશમાં દેખાવા લાગ્યાં. દિનકર નવજીવન અને નવીન ઉત્સાહ લઇને ધીમે ધીમે ભારત ભૂમિ તરફ આવવા લાગ્યો. નવીન સાહસ, નવીન પ્રાણ અને નવીન ભાવના વિભૂષિત ભારતે સૂર્યનારાયણુનું સ્વાગત કર્યું.

દરરોજનાં આવશ્યક કાર્યોથી પરવારી, સ્નાન સંધ્યા કરી રહ્યા બાદ રામનારાયણુ અને સુશીલા ચોકમાં આવી બેઠાં. તેમણે કપડાંથી ભરેલી સઘળી પેટીઓ ત્યાં આગળ મંગાવી. રામનારાયણે પ્રથમ પોતાના કપડાં લત્તાની પેટીઓ ખોલવી શરૂ કરી. એક પેટી ઉઘાડી, તેમાં ચામના સીલકનાં સૂટ હતાં; એકથી એક ચઢીયાતાં સૂટ પેટી બહાર કાઢતાં કાઢતાં તે મન સાથે ખોલવા લાગ્યો, “કેટલા આનંદ અને ક્રિસાહથી આ સૂટ મેં શીવડાવ્યાં હતાં? કેટલું ખર્ચ કરી ફ્રાંસથી ધોવડાવી મંગાવ્યાં હતાં?” બધા સૂટની ગણતરી કરતાં પત્નીસની સંખ્યા થઇ. રેશમી કપડાંની બીજી પેટી ખોલતાં પચાસ જેટલા ધોતીઆં, ૫૦ દુપટ્ટા, પત્નીસ ડઝન હાથ રમાલ અને ચાલીસ ખમીસ નીકળ્યાં. એ પ્રમાણે એક પછી એક પેટીઓ ખોલી સઘળાં કપડાં બહાર કાઢી ચોકમાં ગોઠવ્યાં. કોઇ પેટીમાં ઠંડીમાં પહેરવાના બૂટ, કોઇમાં મોજાં, કોઇમાં કોલર, કોઇમાં નેટટાઇ વગેરે હતાં. એક પેટી ખોલતાં પચાસ જેટલી

બૂટ નીકળ્યાં. છેલ્લી પેટી ઉઘાડી તો તેમાં પણ બૂટ નીકળ્યાં, તેની ગણતરી સાકતી થઈ.

સુશીલા મસ્કરીમાં બોલી; કે “બસ આટલાજ બૂટ !” આ વખતે રામનારાયણના મનમાં તર્ક વિતર્કની ધમાલ ચાલતી હતી. તે ગણગણીને “હાય ! શું મારે આ સર્વેનો ત્યાગ કરવો પડશે ? આવાં ઉમદા કપડાંની જગ્યાએ શું મારે ખાદી પહેરવી પડશે ? આ કેવી મૂર્ખતા ! તેથી શું સ્વરાજ્ય મળશે ? સ્વરાજ શા માટે જોઈએ. આપણા પોતાના સુખને માટે જ્યારે સુખની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીશ ત્યારે મને સુખ કેમ મળશે અને જ્યારે સુખ નહિ મળ્યું તો પછી મળેલું સ્વરાજ શા કામનું ? જંગલી બની સ્વરાજ લેવું તેના કરતાં સ્વરાજ્ય વિના ચલાવી લેવું બહુ સારું છે ” આવા પૃથક પૃથક અનેક વિચારોમાં રામનારાયણ ગુંથાયો હતો તેવામાં એકાએક સુશીલાના બોલવાનો અવાજ તેના કાનપર અચ્ચટાં તે સનેજ થયો અને બોલ્યો; “સુશીલા ! હું એક વાત પૂછવા માગું છું ”

સુશીલા—“હાક !”

રામનારાયણ—“સ્વરાજ્ય શા માટે જોઈએ ?”

સુશીલા—“એટલા માટે કે આપણે સ્વતંત્રપણે રહી શકીએ, આપણે મનુષ્ય તરીકે હરી ફરી શકીએ.”

રામનારાયણ—“પણ સુશીલા જ્યારે સરકાર આપણને નવીન સુધારા અનુસાર ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ શાસન આપે છે ત્યારે તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં ઝગડો કરવાની ચી જરૂર છે ? આવી ઉદારતા કોઈ રાજ્યએ પ્રજા પ્રત્યે બતાવી છે ? મનુષ્ય તરીકે હરી ફરી શકવાની બાબતમાં મારે કહેવાનું છે કે આપણે મનુષ્ય નહિ તો શું પણ છીએ ?”

સુશીલા—“આપણે પશુઓથી પણ ઉતરતાં છીએ; પશુઓ સ્વતંત્રપણે બોલી શકે છે. ઘોડો ઇચ્છાનુસાર હણહણે છે. હાથી મરજી પ્રમાણે ચિંધાડે છે. ગધેકું ફાવે તેમ બૂકે છે. કુતરો લહેરમાં આવી ભસે છે પરંતુ ભારત સંતાન સ્ત્રેષ્ઠાપૂર્વક એક શબ્દ સરખો પણ બોલી શકતાં નથી. અગર તો સ્વતંત્રપણે કાંઈ લખે છે તો પ્રસ એકટ અનુસાર તેના સ્વતંત્રપણાના હક્ક ઉપર તરાપ મારવામાં આવે છે. આપણે આપણાં દુઃખ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરીએ તો તરતજ ૧૪૪ બી કલમની તકવાર ઝમકે છે અગર તો ૧૨૪ અગર ૧૫૩મી કલમનો સદુપયોગ (!) કરી મોટે ઘેર મોકલી આપવામાં આવે છે. ખોસો, ભારત સંતાનોનું મનુષ્યત્વ આજ કે અન્ય ? આહુ વખતમાં ભારતીઓની મનુષ્યતા શું પશુઓથી સારી છે કે ?”

‘સુધારાના તમાસા સંબંધી કવિશ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે ઇંગ્લેંડથી જાપાનના ‘એશીયન રિવ્યુ’ નામના પત્રમાં એક લેખ લખ્યો હતો તેનું જાપાંતર નવજીવનમાં પ્રગટ થયું છે. સાંભળો, કવિશ્રી લખે છે કે:-

“જ્યારથી હું લંડન આવ્યો છું, ત્યારથી મારી પાસે એટલા લોક આવે છે, કે મને કાગળ લખવાની પણ કુરસદ મળતી નથી. હું જે કાંઈ દેખું છું અને સાંનળું છું, તેમાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે, કે આપણે ભૂખ્યા અંગ્રેજ વાંદોના પંજમાં સપૂર્ણપણે ફસાયા છીએ. પંજાનના અત્યાચાર સંબંધી મારી માન્યતા હતી, કે ગભરાટને લીધે તેવો અકસ્માત થવા પામ્યો હશે, પણ જ્યારે સરકાર તરફનો ખુલાસો મારા વાંચવામાં આવ્યો, અને પાર્લામેન્ટમાં થયેલી ચર્ચાનું અવલોકન કર્યું, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં સૂર્યનું પ્રકાશ જોઈતું અજવાળું પડ્યું. હવે હું સમજ્યો, કે અંગ્રેજોના પ્રત્યેક રક્ત

ખિન્દુમાં, પ્રત્યેક રમમાં રાક્ષસી પશુતા અને કઠોરતા રમી રહી છે. શેતાનીઅત તેમના હાડમાં ધર કરી બેસી છે. જનરલ ડાયરે પંજાબમાં જે પશુતા વાપરી, તેથી અંગ્રેજો તેને ધન્યવાદ આપે છે. એથી અધીક આશ્ચર્ય મને એ લાગ્યું કે ત્યાંની સ્ત્રીઓએ પણ રાક્ષસીપણામાં બામ લીધો. હવે મને ખાતરી થઈ છે, હવે સમય આવી લાગ્યો છે કે આપણે બ્રિટિશ રાજ્ય પાસેથી કોઈ પણ આશા રાખવી વ્યર્થ છે અને આશા રાખવી એ આપણે આપણું અપમાન કરવા બરાબર છે; આજ સુધી આપણે માનતા હતા કે તે આપણે અને આપણે લઈશું પણ આપણું પ્રારબ્ધ સમજ છે અને અંગ્રેજોમાં દાનપ્રતિષ્ઠિ પણ રહી નથી અગર જો અમે સમજી અને સામર્થ્યવાન હોત તો તેનું દાન પણ દીપી નીકળત; તે સમયનું દાન અમે ઓછું ન ગણત. અમારા આત્માને સંકુચિત ન કરતા પ્રત્યેક મોટી પ્રજા બીજી પ્રજા તરફના દાનનો સ્વીકાર કરે છે. આ પ્રકારનો સ્વીકાર કર-મહેસુલ જેવો છે. જે જોરાવર હોય છે તેજ એવા પ્રકારનો કર વસુલ કરી શકે છે. રાજા હંમેશાં ઇચ્છાનુસાર મેળવી શકે છે પણ બીખારીને મળતું નથી તે મુજબ ચાલુ સ્થિતિમાં બ્રિટિશ પ્રજાના હાથે દાન લેવું તેના કરતાં મરી જતું હજાર દરજ્જે સારું છે.

“ આપણા મોડરેટ બાઇઓ હાથ લાંબો કરી તેની પાસે બીખ માગી રહ્યા છે અને એક્ટ્રીમીસ્ટ બાઇઓ લાલ આંખો કરી પોતાનું જે છે તે માગી રહ્યા છે. બેઉ પક્ષમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે. મોડરેટ પક્ષ શેઠની થાળી સામે બેસી પૂછડી હલાવી રહ્યો છે. જ્યારે એક્ટ્રીમીસ્ટ પક્ષ ધુરડીઆં કરી રહ્યો છે. મોડરેટો માને છે કે અમે પ્રતિ-વાન છીએ જ્યારે એક્ટ્રીમીસ્ટો માને છે કે અમે શૂરવીરો છીએ.

પરંતુ બ્રિટીશ પ્રજાની લાતો નો બેડ પક્ષ ઉપર સરખી રીતે પડી રહી છે. બેડ પક્ષ આપસ આપસમાં પોતાનો કકકો ખરો કરવા લાડી મરે છે પણ દેશની સ્થિતિ તરફ નજર સરખી ફેંકવાની દુર-સદ મળતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તો માધીકની ઘાળીમાંથી પડી ગયેલ દુકડાની ઇચ્છા કરવી તે કરતાં તેના બૂટની લાત આપણે માટે અલ્પવાન છે. ”

પત્ર પૂરો કરી રહ્યા બાદ સુશીલા બોલી જીઓ દાતાના દાનની દશા. શું હવે પણ તમારા મનમાં રહી જાય છે કે બ્રિટિશ સરકાર આપણને આપશે અને આપણે લઇશું ?

રામનારાયણ—“આ પત્ર તો સુધારાની યોજના પ્રમાણે કૌન્સિલો સ્થપાઇ તે પહેલાનો છે. સુધારાની યોજનાને અનુસરી ડ્યુક ઓફ કૌનેટ નવી કૌન્સિલો ઉધાડતાં કેવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે ? કૌન્સિલોમાં કેવા ધારાઓ પાસ થયા છે તે તું જાણતી હોત તો આરી વાત કરત નહિ.”

સુશીલા—“મુશ્કેલીની વાત તો એ કે તે સર્વ હું જાણું છું. તમારી નવી કૌન્સિલો સ્થપાઇ ત્યાર પછીનાં તમારી રાક્ષસી સરકારનાં કાર્ય સાંભળો અને ન્યાય આપો કે નવી કૌન્સિલોએ ભારતને કેટલી સ્વાધીનતા આપી. સિંધના સ્વામી ગોવિંદાનંદજી, રાજસ્થાનના કર્મવીર અનુનલાલ શેઠી, મધ્યપ્રાંતના મહાત્મા ભગવાનદીનજી અને શ્રીયુત સુંદરલાલજી, વરાડના વીર વામનરાવ જોશી વગેરેને નાકરશાહીએ સ્વતંત્રપણે બોલવા માટે કેદ કર્યા છે. રાજનીતિની વાત એક બાજુએ રાખો. દારૂ પીવો ભારત દેશમાં અધર્મ મનાય છે. ભારતમાં એક પણ ધર્મ એવો નથી કે જે દારૂની હિમાયત કરતો હોય,

દાર પીવાથી થતાં નુકસાન જ્યારે પ્રજાને સમજાવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેવાઓ નોકરશાહીની આંખમાં કાંટા સમાન ખૂંચ્યા જેથી તેવા ઉપદેશકોને પકડવાનું શરૂ કર્યું. રંગુન નિવાસી સ્વામી પરમાનંદજીને પકડી એ વર્ષની જેમ આપી. નાગપુરના દાકતર મોલકર અને અન્ય પ્રાન્તોના ઉપદેશકોને પકડ્યા અને દારૂ વિષે નહિ બોલવાના હુકમો કરવામાં આવ્યા. આવી રીતે ધર્મપ્રચાર કરનારાઓને જોલમાં નાંખ્યા છતાં શું તમે કહી શકશો કે તમારી નવી કૌન્સિલો તમને સર્વ કંઈ આપી દેશે ?”

રામનારાયણ:—સત્ય કહે છે સુશીલા ! હું સવ કાંઈ જાણું છું પરંતુ આ મોહક કપડાંએ મારા હૃદયને જીતી લીધું હતું જેને લીધે હું વાદ કરવા તૈયાર થયો હતો. ચાલો જે થયું તે ઠીક થયું. આ કપડાનું હવે આપણે શું કરવું ? મારી સમજમાં તો એમ આવે છે કે તે ગરીબોને વહેંચી આપવાં.”

સુશીલા:—“જેવી આપની ઇચ્છા.”

રામનારાયણ:—તું તારાં કપડાં લાવ.

સુશીલા:—નહિ. આ વખતે હું મારાં કપડાં નથી લાવી શકતી. કારણ કે મોહ પ્રવળ છે—વાસનાઓ અત્યંત તીવ્ર છે. વખતો વખત જે ઇચ્છાઓને આધીન થઈ મેં કપડાં ખરીદ કર્યાં છે, તે લાવનાં તે ઇચ્છાઓ પ્રદિપ્ત થાય, અને કદાચ મારું મન ચળીત થાય, તેથી એજ ઠીક છે, કે અત્યારે તે કપડાં જોવાં નહિ.”

રામનારાયણ:—“એ પણ ઠીક છે. મારી એવી સલાહ છે, કે તારાં કપડાં પણ આપણી મીલના નોકરોને વહેંચી આપીએ. કેમ, તારો શો ખત છે ?”

સુશીલા:—“આપને જેમ વ્યાજખી જણાય, તેમ કરવાને હક છે. આ બાબતમાં મારે કંઈ પણ કહેવાનું નથી.”

(૮)

બોજન કરી પરવારતાં અગીઆર વાગ્યા. રામનારાયણે પોતાનાં તેમજ સુશીલાનાં સઘળાં કપડાં મીઠાના કમ્પાઉન્ડમાં મોકલી આપ્યાં. મીઠાના મળુ-રોને એકઠા કરવામાં આવ્યા. તેમની સંખ્યા પચીસ હજારની હતી. આવડી મોટી સંખ્યા જેમ સુશીલા અંગુઠા કરડતી મનમાં કહેવા લાગી કે “અરે ભગવાન ! આટલાં મનુષ્યોની કમાઈ ઉપર મોજ મઝા ઉડાવીએ છીએ ! મહેનત કરી લોહીનો પરસેવો કરી જેઓ ધન કમાય છે તે તો ગરીબી બોગવે છે અને અમે તેમની કમાઈ ઉપર તાગડીન્ના કરી અમન ચમન કરીએ છીએ! પ્રભુ! આવો અત્યાચાર-આવી લૂંટ તમારાથી કેવી રીતે સહન થાય છે ?”

મીલ મેનેજરે મોટે સાદે કહ્યું “કે તમે લોકો છૂટા પડો. એક બાળુ સ્ત્રી વર્ગ અને બીજી બાળુ પુરૂષ વર્ગ ખડો થઈ જાય. આજ શેઠ સાહેબ પુરૂષ વર્ગને અને શેઠાણીજી સ્ત્રી વર્ગને ઇનામમાં કપડાં આપનાર છે” સ્ત્રી પુરૂષ શેઠ શેઠાણીની જય બોલતાં છૂટાં પડ્યાં. શેઠ કપડાં આપવાને તૈયાર થયા પણ તેમની પાસે તેટલાં કપડાં હતાં નહિ જેથી મેનેજરને કહ્યું: “જે બોકોને માસિક રૂ. ૩૦)થી ઓછો પગાર મળતો હોય તેમને આગળ બોલાવો.” શેઠેનો હુકમ અમલમાં મૂકાયો. ત્રીસ રૂપીઆથી ઓછા પગારવાળા આગળ આવ્યા અને બાકીના મનથી દુઃખી થયા.

ઓછા પગારવાળાની સંખ્યા પણ પંદર હજારથી ઓછી નથી એ જાણી રામનારાયણને આશ્ચર્ય થયું. તેમણે બાકીનાં કપડાં ખરીદી લાવવાને મેનેજરને હુકમ કર્યો.

સવારથી ધનસ્યામ બહાર ગયો હતો તે અત્યારે અત્રે અહીંયાં આરોઆર આળ્યો. માતાપિતાએ શો નિશ્ચય કર્યો છે તેની તેને અત્યાર સુધી ખીલકુલ ખબર નહોતી. હકીકતથી તે વાકેફ થયો. તેને મેનેજરને જતાં રોક્યો અને પિતાજીને તે કહેવા લાગ્યો કે “શા માટે તમે ધાર્મિક ગરીબોને અધર્મમાં નાખો છો ?” રામનારાયણને આ ઠીક ન લાગ્યું અને સુશીલા વિચારમાં પડી; રામનારાયણે કઠોર સ્વરે કહ્યું; “હું તેમના ભલા માટે કપડાં વહેંચું છું તેમાં અધર્મ જેવું શું છે ?”

ધનસ્યામ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો; “તમે જે પાપને લખે છો તે પાપ બોળા લોકોને આપો છો તે અધર્મ નહિ તો બીજું શું ?”

સુશીલા—“હા ! સત્ય છે ! જેમને પરદેશી વસ્ત્રો પહેરવા મળતાં નથી તેમને તે આપવાથી તેમનામાં મોહ ઈત્યન્ન થાય છે.”

રામનારાયણ સમજી ગયો અને ક્ષણભર સ્તબ્ધ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો; “લોકોને કપડાં આપવાનું કહ્યું છે તેનું શું થશે ?”

ધનસ્યામ—“જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું આ લોકોને સમજાવું જોઈ તેઓ પોતેજ કપડાં લેવાની ના પાડશે.”

રામનારાયણ—“એથી રૂકું બીજું શું ?”

ધનસ્યામ ઉભો થયો અને બોલવા લાગ્યો કે—

“ભાઈઓ અને બહેનો ! હું આપને કાંઈક પૂછવા આવું છું. તમે સાચે સાચું કહેશો ?”

સુધળા—“જરૂર. સાચુંજ કહીશું.”

ધનસ્યામ—“હું કોઈ પણ વાત પૂછીશ. તો નારાજ તો નહિ થાઓ ને ?”

સઘળા—“નહિ. નહિ.”

ધનસ્થામ—“હીક જો કોઈ ધનવાન આપને અભક્ષ્ય ચીજ ખાવાને આપશે તો તમે તે ખાશો કે ?”

સઘળા—“કદી નહિ.”

ધનસ્થામ—“જો પિતાશ્રી આપે અને ખાવાનું કહે તો ?”

મજુરો એક બીજાનાં મોં જોય લાગ્યા. તેઓ ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યા. હા કહેવાનું તેમને ઉચીત લાગ્યું નહિ અને ના કહેવાથી શેઠ નારાજ થવાનો ડર લાગ્યો.

ધનસ્થામ—ભાઈઓ ! તમારે ખીવાનું નથી. પિતાજી તમારી સત્ય વાતથી કદી પણ નારાજ થનાર નથી; તમારાં અંતઃકરણ કહે તેમ બોલો.”

ધનસ્થામના આમ કહેવા છતાં તેમની ખીક દૂર થઈ નહિ છતાં કેટલાકોએ મનને કાબુમાં રાખી કહ્યું કે “અમે નહિ ખાઈએ.”

ધનસ્થામ—“શાખાશ ! હું તે સાંભળવાની આશા રાખતો હતો. આજે પિતાજી તમને અભક્ષ્ય સમાન પરદેશી કપડાં બેટ આપવા આવેલા છે, શું તમે તેનો સ્વીકાર કરશો ?”

સઘળા—“કપડાં કેવી રીતે અભક્ષ્ય હોઈ શકે ?”

ધનસ્થામ—અભક્ષ્ય ચીજ એ કહેવાય, કે જેથી ધર્મનો નાશ થાય છે—જે મનને ક્લેશ કરાવે છે. બીજી એક બાબત પણ છે. તમે જાણો છો, કે પિતાજી શા માટે કપડાં આપવા તૈયાર થયા છે ?”

સઘળા—“નહિ.”

ધનસ્થામ—“એટલા માટે, કે પરદેશી કાપડ પાપ ફેલાવનાર છે. પરદેશી કપડાં પહેરવાં, એ દેશદોષ છે. ભારત માતાનાં જે

આયાં સંતાનો છે, તે કદી પણ વિદેશી વસ્તુઓ પોતાના ઉપયોગમાં લેતાં નથી. જેઓ ધર્માત્મા છે, તેઓ વિદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનું પાપ વહેારી લેતાં નથી. આજ સુધી તમે તે પાપ કર્યું નથી. અત્યાર સુધી તમે ધર્માત્મા અને સાચા સુપુત્રો રહ્યા છો, અને અમે ભારત માતાના કુપુત્રો અધર્મી બન્યા છીએ. પણ હવે અમે તે પાપમાંથી છૂટી પવિત્ર બનવાનું ઇચ્છીએ છીએ. તમે અમારું પાપ સ્વીકારવાને શું તૈયાર છો? શું તમે સુપુત્રો કુપૂત્ર અને ધર્મ અધર્મી બનશો કે?”

સદાના:—“ નહિ, કદિ પણ નહિ. ”

એક મનુર:—“ પણ વિદેશી કપડાં શા કારણે શેડ શ્રી અમને આપવાને તૈયાર થયા છે ? ”

ધનશ્યામ—“ તેઓશ્રી કેવળ તમારી પરીક્ષા કરે છે કે તમે ધર્મ શું ચીજ છે તે જાણો છો કે નહિ. તેઓશ્રી તમને પાપમાં કદિ પણ નાખેજ નહિ. જે પાપથી મુક્ત થવાને અમે માગીએ છીએ તે પાપમાં તમને નાખવાનું ખરાબ કૃત્ય તેઓશ્રી કરેજ નહિ. ”

આ સાંભળી સર્વના હૃદય ગદગદીત થયાં. સુશીલા અને રામનારાયણનાં અંતઃકરણ પિતૃવાત્સલ્યનો પ્રભાવ સમજ્યાં. રામનારાયણે હર્ષાવેશમાં આવી ધનશ્યામને ઉચકી લીધો અને બોલ્યો;

“ ભાઈઓ ! ”

સર્વ બોલી ઉઠ્યા; “ અમે તો તમારા નોકર છીએ અમને તે પ્રમાણે સંબોધી લજ્જત ના કરો. ”

રામનારાયણ—“ નહિ, તમે સદાના મારા ભાઈઓ છો, એટલુંજ નહિ પણ તમે અમારા અન્નદાતા છો. તમારીજ

કમાડથી મારું કુટુંબપોષણ ચાલે છે. તમારીજ કમાડ ઉપર હું મોજ શોખ ઉગઉં છું. પરંતુ હું મોહમળમાં ફસાઇ આંધળો બનેલો હોવાથી તમને નોકરો સમજતો હતો. પ્રભુ કૃપાથી હું સમજ્યો કે આપણે સર્વે સર્વ શક્તિમાન દયાળુ પરમાત્માનાં બાળક છીએ. આપણે એક બીજાના ભાઈઓ છીએ. આજથી મને શેઠ અને તમને નોકર માનશો નહિ.”

સધના એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યાં; “શેઠશ્રીની જય ! શેઠશ્રીની જય !”

રામનારાયણ—“મારી જય ના બોલો, ભાઈઓ ! જય બોલો મહાત્મા ગાંધીજીની કે જેમણે પરાક્રમે મને જ્ઞાન આપી વધુ પાપમાં ખડતો બચાવ્યો છે.”

પચાસ દળરના મુખમાંથી નીકળતા મહાત્મા ગાંધીની જયના નાદે નમોમંડળને ગમતી મુક્યું.

રામનારાયણ—“ઉપરાંત ધનશ્યામ અને તેની માતાની જય બોલો કે જેમણે મારા મોહરૂપી પડદાને ચીરી નાખી મને સત્ય પ્રકાશમાં મુક્યો છે.”

સધના લોકોએ ધનશ્યામ અને શેઠાણીની જય એકી સાથે બોલાવી.

રામનારાયણ—“તમારી સમક્ષ મારે મારી બૂલ કપુલ કરવી જોઈએ, અને તે એ છે કે આ વિદેશી કપડાં તમને આપવાને હું અર્હાં લાગ્યો હતો. પરંતુ ધનશ્યામે તમને જે બાબત સમજાવી, તેનું મને જ્ઞાન નહોતું. સમયને અનુસરીને તે થોડું જુદું તો બોલ્યો, જે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ખોટું તો નથીજ. છતાં હું સ્પષ્ટ કરીશ, કે પોતાની થયેલી બૂલ સ્વીકારી લેવી, એ ઉત્તમ છે.”

સુશીલા બોલવાને ઉભી થઇ, કે તરતજ લોકોએ શેઠાણીની જગ્યા બોલાવી.

સુશીલા:—“બહાલી બહેનો અને ભાઈઓ! આજથી તમે લોકો અમારા નોકર નથી, પણ અમારાં કુટુંબીઓ છો. આપણું સર્વ એકજ બાપનાં બાળક છીએ. આજ સુધી તમોએ જે દુઃખ વેઠ્યું છે, તેમાંથી તમને મુક્ત કરવામાં આવશે, અને આપણે સર્વ એક કુટુંબી પ્રમાણેજ હળીમળીને રહીશું.”

સુશીલા બેસી ગઇ. ધનશ્યામ, રામનારાયણ અને સુશીલાએ કપડાં સળગાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધનશ્યામ ઉઠ્યો અને બોલ્યા; કે “અમે આ વિદેશી કપડાંની હોળી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જે પીજને આપણે પાપ માની તેનો નાશ કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે. આપણને મોહજાળમાં ફસાવનાર દુરમનનો, આપણા શુભન--શરીરને નષ્ટ કરનાર રોગનો, આપણા સંતોષ મહેલને ભસ્મિત કરનાર અગ્નિનો સત્વર નાશ કરવો એજ આપણે માટે સ્તુત્ય છે. માટે આવો! આપણે એકત્ર મળી સર્વ પાપનો નાશ કરીએ.”

મીલના કમ્પાઉન્ડમાં કપડાંનો દગ કરવામાં આવ્યો. ધનશ્યામે તેમાં ગાસતેલ છાંટી દિવાસળી ચાંપી હડ હડ કરતો અગ્નિ બજીક્યો. મીલના ઝાડુવાળનારાથી મેનેજર સુધીના દરેક માણસે પોતાની પાસેનાં વિદેશી કપડાંની આહુતિ આપી અને સર્વજ્ઞાપી પરમાત્માને ભારતનાં પાપનો નાશ કરનાર આ અગ્નિને, સૂર્ય ચંદ્ર અને આકાશને સાક્ષી રાખી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી, “અમે સર્વ આજથી ભારતમાં બનેલાં હાથથી કાંતેલાં, અને વણેલાં કપડાંનો ઉપયોગ કરીશું, એટલુંજ નહિ, પણ વિદેશી કપડાં અમે વાપરીશું નહિ, પરંતુ શુદ્ધ સ્વદેશી કપડાંનો પ્રચાર કરવા હર હમ્મેશ તત્પર રહીશું.”

રામનારાયણે મીલમાં કામ કરતાં સઘળાં માણસોને ખાદીની ટાપીઓ મંગાવી આપી. દરેકને માટે એક એક ખાદીનું પહેરણ બનાવી આપવા મેનેજરને સૂચવ્યું.

ભારત માતાનો જયનાદ બોલાવી સર્વ પોત પોતાને ઘેર ગયાં.

(૯)

હન્ડલુએન્ડા પૂર જોસમાં ફાટી નીકળ્યો છે. હજારો જીવોના ખાલદાન લેવાઇ ચૂક્યાં છે. આ રોગમાં ગરીબો પ્રમાણમાં વધુ સપડાયા, અને તેમાં વળી અસ્પૃશ્ય લોકોની કમખખીનો પારજ ન હતો. મધ્યમ વર્ગના અસ્પૃશ્ય લોકોને માટે ગરીબોની કમાઈથી બનેલા ધનવાનોએ દવાખાનાનો પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી તે વર્ગની કંઈક અંશે સારવાર બની શકી પણ મિચારા અસ્પૃશ્ય વર્ગની ખુવારી ઘણીજ વધી પડી. તેમનાથી મોટા મોટા પદવીધર દાકતરો દૂર ભાગવા લાગ્યા. ધર્મના વાડામાં જરૂરોએલા હિન્દુ વૈદ્યરાજોએ તેમના પ્રતિ નજર કરી નહિ. આબડ છેટ નહિ માનનારા દાકતરોએ તેમની પાસેથી પૈસા મળશે નહિ એવા ખ્યાલથી તેમની સેવા કરી નહિ.

ધનસ્યામ અને તેનો સાથી મિત્ર નિયમાનુસાર બજન ગાતાં ગાતાં નિકળ્યા. આજે તેઓ નરસિંહ મહેતાનું નીચેનું બજન લલકારતા હતા.

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જ પીડ પરાધ જણે રે,
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોએ, ઉર અભિમાન ન આણે રે, વૈં
સકળ લોકમાં સૌને વંદે, નિંદ્ર ન કરે કેનીરે,
વાચ, કાછ. મન નિશ્ચિત રાખે, ધન ધન જનની તેનીરે. વૈં
સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી પર સ્ત્રી જેને માતરે,
જીદવા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ જાણે હાથ રે. વૈં

મોહ માયા વ્યાપે નહિ જોને, દદ વૈરાગ્ય જોના મનમાં,
રામનામ શું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં. વે.
વણુ લોભી ને કપટ રાહત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્યાં રે,
કહે નરસિંહો તેના દર્શન કરતાં, કૃળ એકાંતેર તાર્યાં રે. વે.

આ ભજનને ભાવાર્થ એવો છે કે વૈષ્ણવ તેજ
હોય શકે કે જે ખીમના દુઃખને સમજી શકે છે, અને તેને દૂર કરવા
પ્રયત્ન કરે છે છતાં પોતે અભિમાન કરતો નથી, જગતને પરમાત્મા
સ્વરૂપ ગણી વંદન કરે છે, કોઈની નિંદા કરતો નથી, જીભ, કાયા
અને મનને કામુમાં રાખે છે. જે આવો બને છે તેની જનેતાને
ધન્ય છે. જે સમદાષ્ટ રાખે છે, તૃપ્તિનો ત્યાગ કરે છે, પરસ્ત્રાને
માતા સમાન સમજે છે, કદી જૂઠું બોલતો નથી, પરધનને અડકતો
નથી, મોહ માયાથી અલ્પિત રહે છે, દદ વૈરાગી રહે છે, જોના
હૃદયમાં ભગવાનની ભક્તિ રમ્યા કરે છે અને તેથી કરીને પોતાના
હૃદયને તીર્થનું ધામ માને છે, જે નિર્જોભી અને નિષ્કપટી છે અને
કામ અને ક્રોધ વિહીત છે તેને માટે નરસિંહ મહેતા કહે છે કે એવા
મનુષ્યનું-વૈષ્ણવનું દર્શન કરવાથી મોકાનેર પેઠી તરી જાય છે.

ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યા છે. મુર્યનારાયણ વાદળોમાં
સંતાતો પશ્ચિમ તરફ જાય છે છતાં સ્વયંસેવકો પોતાની ધૂનમાં
આગળ આલ્લાજ કરે છે.

આજે તેમને કચરાપટ્ટી તરફ જવાનું હતું. તેઓ
ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને ચોતરફ જોયું; રસ્તા સાફ હતા,
ગાડાં હતાં, અને બીજી બાજુએ ભંજીઓને રહેવાનાં ઘર હતાં.
કચરાપટ્ટી આગળ પહોંચતાં તેમાંના એકનું માથું દુર્ગંધને લીધે

ફરવા માંડ્યું. તેણે ગજવામાંથી દવા કાઢી સુંઘી લીધી તેથી કંઈક ઠીક લાગ્યું ત્યાર બાદ તેઓ મકાનો તરફ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓને કાને દુખીઓ અવાજ પડ્યો. જે તરફથી તે અવાજ આવ્યો તે તરફ તેઓ વળ્યા. તેમની સંખ્યા પાંચની હતી. હેમાંના ચાર વીસ વર્ષથી નાના હતા અને એક પચીસેક વર્ષનો હતો. તેઓ આગળ વધતા હતા; તેવામાં સાથી મોટાએ કહ્યું કે “ભાઈઓ આપણે તો માત્ર જોવાને માટે આવ્યા છીએ. આપણે ઘરોમાં જવાની જરૂર નથી;” કોઈએ સાંભળ્યું પણ નહિ અને જેણે સાંભળ્યું તેણે ધ્યાન પર લીધું નહિ. તેઓ ઉતાવળે પગે ચાલતાં ચાલતાં દીનનાં પતરાંથી બાંધેલી એક ઝુંપડી પાસે જઈ પહોંચ્યા. ઝુંપડીમાં એક બાજુ ઝાડ પડ્યું હતું અને બીજી બાજુ ટોપણો પડ્યો હતો. ઝુંપડીમાં બત્તી પણ નહોતી. સંધ્યાકાળ વીતી ગઈ હોવાથી ઝુંપડીમાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. ધનશ્યામે પોતાની ઝાળીમાંથી શુભ દ્રાવણ કાઢ્યું અને તેના પ્રકાશથી ઝોરડીમાં જોવા માંડ્યું. દુઃખથી પીડાતો એક માણસ ફાટેલી જાદડી ઉપર પડેલો તેમના જોવામાં આવ્યો. તેની આંખો હાડી ગઈ હતી અને ડાયાં મળી ગયાં હતાં. ઝોરડીમાં અન્ય કોઈપણ માણસ નહોતું. સર્વેએ આ કશ્ચાપૂર્ણ દ્રશ્ય જોયું. સાથી મોટાએ હરે કૃષ્ણ બોલી ધનશ્યામનો હાથ પકડી બહાર રસ્તા તરફ ચાલતી પકડી.

ધનશ્યામ હાડા વિચારમાં હતો તેથી તે રસ્તા તરફ ધસડાયો હતો પણ છેવટે નિશ્ચય કરીને તે ઝોરડી તરફ પાછો વળ્યો. તરતજ તેનો સોમતી તેનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો, “ક્યાં જાય છે ? ફરે આપણે ઘર તરફ જઈશું.”

ધનસ્થામ તેના પ્રતિ ભવ્ય દ્રષ્ટિથી જોતો બોલ્યો; “મોહન ! તું આ શું કહે છે ?

શું આપણે આ એક મરણ પથારીએ પડેલા દુઃખી માણસની સેવા પણ નહિ કરીએ ?”

મોહન—પાત્ર જોધને મદદ થાય.”

ધનસ્થામ—“દુઃખીને મદદ કરવી એ મનુષ્ય માત્રની ફરજ છે.”

મોહન—તું હજી બાળક છે. આ તો ધર્મ સિધ્ધાંતની બાબત છે. હું વધારે તો નથી જાણતો પણ એટલું જાણું છું કે આપણે ભંગીને અડકી શકીએ નહિ. કારણ કે આપણે વૈષ્ણવ છીએ, અને તે અંત્યજ-ભંગી છે.”

ધનસ્થામ—“શું કહેા છો? હમણાંજ આપણે ગાતા હતા, કે વૈષ્ણવ તેજ હોષ શકે, કે જે ખીજનાં દુઃખોએ દુઃખી થાય, અને જ્યારે ખીજનાં દુઃખ મટાડવાની વાત પ્રત્યક્ષ આવી, ત્યારે કહે છે, કે તે તો અંત્યજ છે. ભલે તું તારા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળ. હું તો નરસિંહ મહેતાએ કહેલો વૈષ્ણવ બનીશ. ખીજઓ તરફ ફરી તે બોલ્યો, હે ભાધઓ! તમારી કેવી ઇચ્છા છે?”

સૌ કહેવા લાગ્યા, “ધનસ્થામ! અમે તો એટલુંજ જાણીએ છીએ, કે દુઃખીની સેવા કરવી, એ પરમ ધર્મ છે, અને જો તેવી સેવા ન કરી શકીએ, તો આપણે મનુષ્ય નથી. મોહન ભલે વૈષ્ણવ બને, પણ આપણે તો આપણો મનુષ્ય ધર્મ પાળીશું.”

સૌ ઝુંપડી તરફ ચાલ્યા. મોહન ખીજયો, અને બોલવા લાગ્યો, “આ શું કરો છો? તમે વૈષ્ણવ થાઓ, હંચા કુળના થાઓ ભંગીને અડકવા જાઓ છો? તેમ ના કરો. તમારા આ નીચ કાર્યથી તમારા કુટુંબીઓને નાતખંદાર રહેવાનો પ્રસંગ આવશે.”

મોહનના બેલચા તરફ કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેઓ ઝુંપડીએ પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં એક ખ્રિસ્તી પાદરી તે દુઃખી ભંગીને કહેતો હતો, કે “હસિ ખ્રિસ્ત ઉપર વિશ્વાસ રાખ, તે તારી મદદે આવશે.” પાદરીના હાથમાં ફાનસ હતું, તેથી દર્દી પાણી માંગતો હતો. તે તે કળા શક્યો. પાદરીએ તરતજ પોતાની કાથળીમાંથી એક શીશી કાઢ્યો, અને તેમાંના પ્રવાહી પદાર્થને ચોથો લાગ દર્દીને પાચો, દર્દીને કાંઇક આરામ જણાયો. પાદરી કહેવા લાગ્યો, કે “મિ. ધનસ્યામા! શું તમને તમારી જાતિનો ડર નથી? તમે ભંગીના ઘરમાં આવવાની હિંમત કેમ કરી શક્યા છો, તે મને સમજતું નથી.”

ધનસ્યામા:—“મને પરમેશ્વર સિવાય અન્ય કોઇનો ડર નથી. મને તમે કેવી રીતે ઓળખ્યો?”

પાદરી:—“સત્ય હકીકત તો એ છે, કે દશ વર્ષ પહેલ હું પણ એક ભંગી હતો, અને તમારે બંગલે કામ કરવા આવતો હતો. એક દિવસ માની નહિ જેવી જૂલને લીધે તમારા પિતાએ મને ખૂબ માર્યો તેથી મને મારી જાત પર તિરસ્કાર છૂટ્યો અને કકળતો રસ્તાની એક ખાણ ઉપર જઈ બેઠો. મેં સાંભળ્યું હતું કે પાદરીઓ ખ્રિસ્તી બનાવે છે. અને ખ્રિસ્તીને કોઇ સતાવી શકતું નથી. મેં વિચાર કર્યો કે હું ખ્રિસ્તી બનું. ધર્મ છોડવો પડશે ખરો પણ હિંદુ ધર્મમાં રહી શું લાભ થવાને હતો વળી? ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાનોને તેમજ હિન્દુઓને પોતાની પાસે બેસાડે છે. અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તે છે. હું હિંદુ ધર્મ પાળું છું. રામ અને કૃષ્ણની પૂજા કરું છું. છતાં હિંદુઓ મારા પ્રત્યે નીચ વર્તન રાખે છે. તેથી ખ્રિસ્તી થઈ જવું લાખો દરમજ સારું

છે. દેવજીએ અર્ધા કલાક બાદ ત્યાંથી એક પાદરી નીકળ્યો તેની સાથે જઈ હું ખ્રિસ્તી બન્યો. લખતાં વાંચતાં શીખી એ વર્ષમાં હું પણ પાદરી બની ગયો. હવે હું મારા બંગ્લી બ્રાધરોને ખ્રિસ્તી બનાવવા પ્રયત્ન કરું છું. જોઓ સારી સ્થિતિમાં ખ્રિસ્તી નથી બનતા તેઓ દુઃખી કાબલમાં ખ્રિસ્તી બનેછે. કારણ કે હિન્દુઓ તેમને મદદ કરતા નથી.”

ધનસ્થામ—“જો કયું તે ઠીક કયું પણ આ બાઇને તો તું ખ્રિસ્તી નહિ બનાવી શકે.”

પાદરી—“તમારાથી તેમ બની શકશે નહિ.”

ધનસ્થામ—“મારાથી બને છે કે નહિ ને તું જો. એમ કહેતાં ને પોતાના મિત્રો તરફ જોઈ જોઈ બાઇઓ ! જરા નબળાંથી પાણી લઈ આવો. આ બાઇનું શરીર સાફ કરવાની જરૂર પડે તેમ છે.”

પાદરી—“આ શું કરો છો ? તાવમાં બિચારાને નવરાવી મારશે નહિ.

“એમ છે તો અમે તેને કપડાંથી સાફ કરીશું.” ધનસ્થામે કપડું લઈ તેનું શરીર સાફ કર્યું. દુર્ગાધની પરવા નહિ રાખતાં તેના મિત્રોએ પણ તેને મદદ કરી; પછીથી તેને જોડાડવાને માટે કપડાની શેષ માટે આમ તેજ તપાસ કરી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. ધનસ્થામે તરતજ પોતાનો કાટ ઉતારી તેને પહેરાવ્યો. એક જણે પોતાનું ધાતીઉં ચીરી તેને પહેરાવ્યું. પાદરી બોલ્યા આલ્યા સિવાય જોતો ઉઠ્યો નહોતો. સ્વયંજેવકે તેને ઉપાડી લઈ આશવા ગામમાં એટલે પાદરી બોલ્યો; કે “મિ. ધનસ્થામ! એને ક્યાં લઈ જાઓ છો?”

ધનસ્થામ—“હિન્દુઓનાં સપ્તમેશ રોમીએ માટે સ્થાપેલી હોસ્પિટલમાં એને લઈ જઈશું.”

પાદરી.—“ત્યાં તેને કોઈ સંધરશે નહિ તેનું કેમ?”

ધનસ્થામ.—“જોઈ લેવાશે.”

દુઃખી ભંગીને ઉપાડી ત્યાંથી વિદ્યાર્થીઓ ચાલી નીકળી મહાલક્ષ્મી પહોંચ્યા. પાદરી પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો. આંટરોડની ટીકીટ લીધી. ગાડી આવી. સવળા હઠી સાથે ગાડીમાં બેસી આંટરોડ ઉતર્યા. ત્યાંથી વિક્ટોરીઆ બાડે કરી તેઓ હોસ્પિટલે પહોંચ્યા. હોસ્પિટલના કાર્યવાહકોએ સવળા હકીકત જણાવ્યા બાદ કહ્યું કે “આ હોસ્પિટલ ભંગીઓ માટે નથી. આનો ઉંચ વર્ણુના હિંદુઓ માટે છે.”

સ્વયંસેવકો દુઃખી થયા અને ક્ષણભર મૂઠ બની ઉભા.

પાદરી.—“મેં તો તમને પ્રથમજ કહ્યું હતું. હવે તો જો તમે મારી સાથે ચાલો, અને પાદરીના દેવળ સુધી અને મુકી જશો, તોજ એ ખિચારો બચશે.”

ધનસ્થામ.—“તેમ કદાપિ બનશે નહિ. હું તેને મારે ઘેર લઈ જઈશ. મારા બંગલામાં રાખીશ.”

ગાડીઓ બાડે કરી સર્વ બેઠા, અને ધનસ્થામના બંગલે પહોંચ્યા. ધનસ્થામ એકદમ દોડ્યો, અને સવળા હકીકત પોતાની માને કહી સંભળાવી, અને કહ્યું, કે “માતાજી અને ક્યાં રાખું?”

આ વખતે રામનારાયણુ ઘર આમળ નહોતા. તે સ્વરાજ સમાજી મીટીંગમાં ગયો હતો.

સુશીલા.—“હમણાં તો નોકરોને રહેવાની ઓરડીમાં રાખ. તારા પિતાજી આવશે, ત્યારે બીજી ગોઠવણુ થઈ રહેશે.”

રાગીને લેવાને ધનસ્થામ ગાડી તરફ ગયો. સુશીલાએ નાંચે આવી એક ઓરડી ઉઘડાવી સાફ કરાવી તેમાં ખાટલો તૈયાર કરી પાથરી આપ્યો, અને એક બાજુ ફાનસ મુકાવ્યું.”

પોતાના સહયોગીઓની મદદથી ધનસ્થાને રોગીને ઉપાડી લાવી ખાંટલામાં સુવાડ્યો. ટેલિકૌન કરી વૈધને બોલાવ્યો. તેણે ઉપચારોની શરૂઆત કરી. સુશીલા માની માફક સેવા કરવા મંડી પડી. તે વખતે રામનારાયણ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેણે સઘળી હકીકત જાણી લીધી. હકીકત સાંભળી તેને હર્ષાશ્રુ આવ્યાં. તેણે ધનસ્થામને છાતીએ દબાવીને કહ્યું; “બેટા ! તેં આજે મારા કુળને દિપાવ્યું છે. દુઃખીનું દુઃખ ફેડવા કટિબદ્ધ થાવું એ આપણી દુરજ છે—ધર્મ છે.”

(૧૦)

ત્રીજો પહોર થયો. સૂર્યનો તાપ કમી થતો ગયો અને સંવ્યાકાળ થવા આવી. ધડીઆળનો નાનો કાંટો છતી નજીક પહોંચ્યો અને મોટો કાંટો અગીઆર ઉપર આવી લાગ્યો.

ખાદીની ટોપી અને ખાદીનાં પહેરણ પહેરી સ્વયંસેવકો લાલ પદ્મ ચઢાવી પેરેલમાં આવેલી દારૂની દુકાનોની આજુબાજુ પહેરો ભરી રહ્યા હતા. એક સરખા પોશાકથી કોઇની ઓળખ પડતી નહોતી, પરંતુ સુખાકૃતિ અગર બોલવા ઉપરથી હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પારસી સ્વયંસેવકો ઓળખી શકાતા હતા.

સ્વયંસેવકોમાંનો એક બોલ્યો; “ડરો ! ડરો ! દારૂથી ડરો. પર-માત્માનો ડર રાખો અને દારૂ પીવાની બદીથી દૂર રડો.”

બીજો બોલ્યો; “બાબાનો દારૂ પિઉંનકા. આપલ્યા સાહી, આપલ્યા બાચકા પોરા સાહી દારૂ પિઉંનકા.”

દારૂ પીવાને દુકાનમાં જતા દરેક મનુષ્ય પાસે જઇ સ્વયંસેવકો કહેતા હતા કે “બાઇ, શા માટે તમે તમારા ધન, માલ અને શરીરનો નાશ કરો છો ? તમે તમારી જાત અને કુટુંબને શા માટે

જીખારી અવસ્થામાં લાવી મુકવા તૈયાર થયા છો ? તમે દારૂ પીવાની ટેવ છોડીને તેથી બચેલા પૈસામાંથી તમારાં બાળક માટે એકાદ ઘરેણું પણું કરાવી શકો છો. ”

કેટલાક શરમના માર્યા ચાલતા થયા અને કેટલાક દુકાનમાં પેસવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં પણું સ્વયંસેવકો કહેતા હતા કે “ ભાઈઓ ! દારૂ ના પીઓ. ભગવાનને માટે પણું તે પાપમાંથી બચે. ખુદાને વાસ્તે તે હરામ ચીજને મોં સરસી આવવા ના દો. ” ત્યાંથી પણું કેટલાક બહાર નીકળી ગયા અને કેટલાકો સ્વયંસેવકોને ધક્કા મારીને પણું દુકાનમાં ધુસી દારૂ ઢીંચી માંડાની માફક આમ તેમ ડોલાં ખાતા, ગાળોને વરસાદ વરસાવતા, જેમ ફાવે તેમ બોલતા બહાર નીકળતા હતા.

આજે સુશીલા અને ધનશ્યામ પરેલનાં દારૂનાં પીકાં ઉપર અન્ય સ્વયંસેવકોની સાથે પહેરો ભરતાં હતાં. અહીંથી થોડેજ દૂર તેમની મિલ હતી. તેમાં મિલના મજૂરો દારૂ પીવાને આવતા હતા પણું તેમને જોઈ નહાસી જતા. દુકાનવાળાની કમાઈમાં ૯૯ ટકાનો ઘટાડો થયો જેથી તે ધણેજ નારાજ થયો. તે સ્વયંસેવકો અને દેશમકતોને ગાળો દેવા લાગ્યો. વિચાર કરી તેણે એક યુક્તિ શોધી. ત્રણ મળખૂત પાંધાના પહેલવાનોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું, “તમે સ્વયંસેવકોને માર મારી તેમનાં હાડકાં એવાં તો ખોખરાં કરો કે જેથી તેઓ અહીં પહેરો ભરવાનું (પિકેટિંગનું) કામ કરતા બૂલી જાય.” તેમ પણું બન્યું. સ્વયંસેવકો ઉપર લાકડીઓને માર મારવા લાગ્યો. માર સહન કરતા સ્વયંસેવકો તેમને કહેતા રહ્યા કે “ ભાઈઓ ! દયાળુ પરમાત્માથી ડરો. દારૂ પીવાના પાપથી બચી તમે તમારો આ ભવ અને પરભવ સુધારો.”

આગળ આવી હાથ જોડીને સુશીલા કહેવા લાગી; “બન્ધુઓ ! તમે આ શું કરો છો ? તમારું બહુ કહેનાર તમારાજ બાઈએને તમે શા માટે મારો છો ?”

એક જણે સુશીલા ઉપર લાકડી ઉગામી. ધનશ્યામ ઉછળી વચ્ચે પડ્યો. લાકડી સુશીલા ઉપર નહીં પડતાં ધનશ્યામના માથા ઉપર પડી અને માથું ફાટ્યું. ચક્રર ખાઇ ધનશ્યામ જમીન ઉપર પડી ગયો. સુશીલાએ દોડી જઈ ધનશ્યામને ખોળામાં લીધો. રામનારાયણના કેટલાક નિમકહલાલ નોકરોએ સુશીલા અને ધનશ્યામના રક્ષણાર્થે તેમની સાથે રહેવા ઇચ્છા દર્શાવી પણ તેમની તે ઇચ્છા સ્વીકારાઇ નહિ હોવા છતાં તેઓ આમ તેમ છુપાઇ ફરતા હતા, તેઓ આ વખતે ધનશ્યામને લાકડી વાગી જણાતા દોડી આવ્યા. તેમણે લાકડી મારનારને પકડી મારવા માંડ્યો. એક ઘરડો નોકર ધનશ્યામ પાસે બેસી ડુસકે ડુસકે રડવા લાગ્યો. સુશીલા ધનશ્યામનું માથું ઝુકા નોકરના ખોળામાં રાખી ઉઠી અને નોકરો તરફ દોડી જઈ પોકારી ઉઠી; “આ શું કરો છો ? છોડી દો ! છોડી દો એને ! એ બિચારાને ન મારો !”

નોકરો સુશીલાની આજ્ઞાને અનાદર કરી શક્યા નહિ. તેમણે લાકડી મારનારને છોડી દીધો. તે સુશીલા તરફ એકી નજરે જોઇ રહ્યો. ઘોંઘાટ થઇ ગયેલો હોવાથી ત્યાં બે પોલીસ આવી પહોંચી હતી. પોલીસે પેલાને પકડ્યો અને સુશીલાને પૂછ્યું; “જેને વાગ્યું છે તે તમારો પુત્ર છે ?”

સુશીલાએ ગંભીરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો:—“હા.”

એક સિપાઇ બોલ્યો; “તમારે થાણામાં આવવું પડશે.”

રામનારાયણના એક નોકરે પ્રશ્ન કર્યો; કે “તમે કોને ચાલ્યામાં આવવાનું કહો છો? તમે જાણો છો કે એ કોણ છે? સામે દેખાતી મિલના તે માલિક છે.....”

સુશીલા વચમાં બોલી ઉઠી; “ભાઈ ! આ ભાઈને છોડી દો. તેની કંઠજ કસૂર નથી. યુન્હો કરનાર અન્ય છે. તમે તેને સજ્જ નહીં કરી શકો.”

સુશીલાને ઓળખનાં સિપાઈ ગભરાઈ ગયો. તેણે નમ્રતાથી એક વાર સુશીલાને કહ્યું; “ધનસ્વામભાઈનું માથું ફાડનાર બદમાશોને તમે સજ્જ નહિ અપાવો ?”

સિપાઈએ તેને છોડી દીધો. તે દોડતો આવી સુશીલાને પગે પડી હૃદયદાયક રોવા લાગ્યો. સુશીલાએ પ્રેમપૂર્વક તેના માથા ઉપર હાથ રાખી કહ્યું; “ભાઈ ! ઉઠ રોવાથી શું ફાયદો છે ?” તેણે કહ્યું; “ મા ! આજે ક્ષમા આપો ! તમે મને નવજીવન બક્ષ્યું છે. ”

સુશીલા:—“ભાઈ ! ક્ષમા સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની મામ કે જેથી તારું કલ્યાણ થાય. મારી એક વાત ધ્યાનમાં લે, અને તે એ છે કે જે દારૂ પીવાથી તોફાની બની તેં મારા દીકરાનું માથું ફાડ્યું છે તેજ દારૂને ભારતદેશમાંથી હાંકી કાઢવાને કટિબદ્ધ થા ! જેથી દયાળુ ભગવાન તારા ઉપર ખુશી થશે અને તારા પાછલા સંઘળા અપરાધો તે ક્ષમા કરશે.”

તરતજ બદમાશે બદમાશી છોડી સ્વયંસેવક બનવા ખુશી બતાવી. સુશીલાએ કેપ્ટનને પૂછાવી સ્વયંસેવકનાં કપડાં અને પટ્ટો તેને અપાવ્યો. તેણે કપડાં અને પટ્ટો પહેરી સુશીલાની ચરચુરજ લીધી અને કહ્યું;

“મા ! આશીર્વાદ આપો કે મને મારા કામમાં સફળતા મળે.” સુશીલાએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો.

ધનસ્થામને નોકર ઘોડાગાડી બાંડે કરી લાગ્યો અને સુશીલાને ઘેર આજવા કહ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: “ધનસ્થામને ઘેર લાઇ જાઓ, એક જણ નજીકમાં આવેલા પબ્લીક ટેલીફોનને જઈ ટેલીફોન કરી દાકતરને તાબડોતોય ઘેર આવવા કહે; પહેરો બરવાનો મારો સમય પુરો થશે કે તરતજ હું ઘેર આવીશ.”

આટલા વખતમાં તો ત્યાં હજારોની ઠહ જામી ગઇ હતી. આ બનાવથી લોકો ઉપર સારી અસર થઇ. જેણે સાંભળ્યું તેણે સુશીલાને ધન્યવાદ આપ્યો. ત્યાં જેટલા દારૂડીઆ હતા તેમણે દારૂ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ધનસ્થામને ગાડીમાં બેસાડ્યો. યુદ્ધાનોકરે ધનસ્થામને બોગામાં લીધો અને ગાડી રવાના થઇ લોકોએ મગનબેદી અવાજથી મહાત્મા ગાંધીજીની જય બોલાવી અને બીડ ઓછી થવા લાગી.

દારૂના જે પીદા આગળ ઉક્ત બનાવ બન્યો તેમાં બે બાઇઓ ભાગીદાર હતા. ઉક્ત બનાવને લીધે નાના બાઇનું હૃદય બદલાયું—પીગળ્યું. થોડી વાર સુધી ઢાંચણમાં માથું રાખી બેસી રહ્યા બાદ તે બોલ્યો: “ભાઈ ! હવે આવી રહી. હવે તો આપણા આ લોકો બધે કરવામાંજ લાલ છે.”

મોટા ભાઈ ઠાવકું મોં રાખી કહેવા લાગ્યો: “આપણા લોકોની આંડે આવનાર હવે કાંઈ રહ્યું નથી.”

નાનો બાઈ--“શું કહો છો ? બાઈ ! દિકરાને ઘેર મોકલી પોતાની ફરજ અદા કરવાને તેની મા પહેરો બરી રહી છે. આવા પ્રકારના આત્મત્યાગ આગળ આપણો ધર્મ કેવી રીતે ચાલવાનો હતો ?”

મોટા બાઈએ હસીને કહ્યું; “ તું તો બોળો છો. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર આપણી પડખે ઉભેલી છે ત્યાં સુધી આપણને કાંઈ પણ પ્રકારનો ડર રાખવાને કારણ નથી.

નાનાબાઈએ ઉત્કેરાઈ જઈ કહ્યું; બ્રિટિશ સરકારમાં બરોસો રાખવો હવે વ્યર્થ છે. શું તમે સરકારને પરમાત્માથી અધિક માનો છો? જે ચીજને ખરાબ સમજી સમસ્ત દેશ તેની સામે થયો છે તેને માટે સરકારની મદદથી તે દેશની પ્રજાનાં ખૂન કરવાનું તમને કેમ સુઝે છે ? જ્યાં તે ચીજ નાણુદ કરવાને પ્રજા હથેળીમાં માથું રાખી કટિબંધ થયેલી છે ત્યાં સરકાર શું કરી શકવાની હતી ? બોલતાં બોલતાં તેનો કંઠ બરાબ આવ્યો; તેનું બોલવું સાંભળી એક સ્વયંસેવક ત્યાં આગળ આવ્યો અને બોલ્યો “સરકાર કાંઈ કરી શકનાર નથી. જ્યાં માતની ખીક છે ત્યાંજ બળજેરી કામ કરી શકે છે; અને એ પણ યાદ રાખજો કે પરમાત્માનું બળ બ્રિટિશ સરકાર સાથે દુનીઆબરની બધી સરકારોના એકત્ર બળ કરતાં અધિકતર વિશેષ છે, જેથી તેનાથી ડરો. પરમાત્માજ તે ખરાબ ચીજને નાણુદ કરવા મુઠ્ઠે છે.”

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં જે ત્રણ બાહુલી નોકરો સુસીલાના ઉપદેશથી સ્વયંસેવકો બન્યા હતા તે ત્યાં આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે; “ અમે રંગે રંગે દારૂડીઆ બનેલાઓ પરમાત્માની મરજીથી હવે દારૂની બદલે અટકાવવાને માટે સ્વયંસેવકો બન્યા છીએ અને તમારી દુકાન બંધ

કરાવવાને તૈયાર થઇ આગળ આવ્યા છીએ, અમેને દારના દુર્વસનના પરિણામે દશ દશ વખત સજા થઇ હતી છતાં સુધરવાનો વિચારે આવ્યો ન હતો; પરંતુ હવે માત્ર એક જ પ્રત્યક્ષ સ્વઅનુભવથી અમે સુધરી ચુક્યા છીએ.” દારડીઆઓની આ સ્થિતિ જોઇ મોટાભાઇનું હૃદય પીગળ્યું.

નાનાભાઇએ કહ્યું; “દેશ વિરુદ્ધ થઇને સરકાર તમને મદદ કરે એવી તે ભોળી નથી. દુકાન હું બંધ કરીશ. તમે શું કહેવા માગો છો ?”

મોટાભાઇ ચૂપ રહ્યો અનેકાંઇ બોલ્યો નહિ. નાનાભાઇએ દુકાન બંધ કરાવી.

પહેરામાંથી-પિકેટિંગમાંથી ઘેર આવી સુશીલાએ ધનશ્યામને બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં પડેલો જોયો. માથા ઉપર પાટા બાંધી સચેતન કરવાને દાકતર ઉપચારો કરી રહ્યો હતો. લોહીના વહેવાને લીધે ધનશ્યામનું શરીર સફેદ થઇ ગયું હતું. સુશીલા ધનશ્યામના ખાટલા પાસેજ બેસી અમ અને નિરાશાપૂર્ણ નયનોએ ધનશ્યામ તરફ જોવા લાગી. જોતાં જોતાં તેની આંખોમાંથી ટપ ટપ આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

એટલામાં રામનારાયણ આવી પહોંચ્યો. તેને સઘળી હકીકતની ખબર પડેલી હતી. આવીને તરતજ તેણે પુત્રપ્રેમથી ધનશ્યામના મોં પર હાથ ફેરવતા દાકતરને પૂછ્યું કે “જીવનદોરી તૂટી જવાની બીક તો નથીને ?”

દાકતરે ડચકાં ખાતાં કહ્યું; “નાજી !”

સુશીલા રોઇ પડી. રોતાં રોતાં તે બોલી હાથ ! દિકરા ! આરા રક્ષણાર્થે તે તારા પ્રાણની આહુતિ આપી !”

રામનારાયણ પોતાની આંખો લુછી બોલ્યો કે “સુશીલા ! દુઃખો ન થા. દુઃખ એટલે શું ? તારો દિકરો કર્તવ્યપરાયણ હતો. સ્વદેશને માટે માતાનું રક્ષણ કરતાં તે કાળના પંજામાં સપડાયો છે તો તેની ચિંતા શી ? ચાલો આપણે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીએ. તે તેનું રક્ષણ કરશે. જે કંઈ અન્યું છે તે તે દયાળુની ઇચ્છાથીજ અન્યું છે એમ માની આપણે સંતોષ માનવો ઘટે. આપણે તો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના કહેવા મુજબ કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ફળની આશા રાખ્યા તિવાય કર્તવ્ય કર્યાજ નવું; ધનસ્થામે સ્વકર્તવ્ય અમળ્યું છે; ફળ ભગવાન આપશેજ. જો તે મૃત્યુ પામશે તો તેનું નામ ધર્મવીરોના ઇતિહાસમાં અમર થશે. એક હિન્દી કવિએ લખ્યું છે કે:-”

“મરના ભક્ત દે ઉસકાજે અપને જિયે જીયે, જીતા હૈ વહ જો મર ઉસકા નિજ દેશ કે લિયે” દયાળુ પરમાત્માની દયાથી થોડા દિવસમાં ધનસ્થામ સાજો થયો અને ફરીથી તે પોતાનું કાર્ય કરવા મંડી પડ્યો.

રામનારાયણ બચકર તાવના પંજામાં સપડાયો છે. ત્રણ દિવસ થયાં તાવ ઉતર્યો નથી. સુશીલા, ધનસ્થામ અને બીજાં માણસો રામનારાયણના પલંગની ચારે બાજુએ વિંટાઈ બેઠાં છે. સુશીલાની આંખો આંસુથી ભરેલી છે. ધનસ્થામની આંખમાંથી ટપક ટપક આંસુ ગરી રહ્યાં છે.

દ્રઢતર આંખો. રામનારાયણની છાતી ઉપર નળી રાખી તે સ્થિતિ વિચારવા લાગ્યો. રામનારાયણે ધીમે રહીને ભાંગ્યા-તૂટ્યા શબ્દોમાં કહ્યું; કે “હવે મને અધિક પાપમાં ન નાખો”

તેણે સુશીલા તરફ નજર ફેંકી, તે નજર કરુણાપૂર્ણ, હૃદય-
બેદ, આત્મચ્છાનિ અને પ્રજ્ઞાતાપ પ્રદર્શક તેમજ આંતરિક બાવ
પ્રકાશક હતી.

સુશીલા તે જોઈ શકી નહિ, તેનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. તેણે પોતાના
હાથમાં મોં સંતાડ્યું. પાસે બેઠેલાઓએ આ જોયું. તેમનું હૃદય
પણ પાણી પાણી બની ગયું.

ધનસ્થામ પિતાની સોડમાં પેસી રડવા લાગ્યો પણ રામનારાયણે
પ્રેમથી તેના માથે હાથ ન ફેરવ્યો.

દાકતર શાંત થઈ ઉભો હતો. વિરમયતાપૂર્વક તે આ બનાવ
જોઈ રહ્યો હતો. તે પોતાને અપમાન થયેલું સમજતો હતો. તે દાકતરને
કાઠએ એક વખત પણ ખુરશી ઉપર બેસી દર્દીની સ્થિતિ તપાસવાનું
કહ્યું નહિ.

એક નોકર દાકતરનો બાવ જાણી ગયો. તેણે કહ્યું;
“ બિરાજો દાકતર સાહેબ ! શેઠજીની તબીયત કેમ છે તે તપાસો ? ”

હજી દાકતર બેઠો નહોતો. એટલામાં રામનારાયણે સુશીલાને
બોલાવી. બોલાવવાનું કારણ સુશીલા કળી શકી, તે ઉડી અને દાકતરને
ખીજ ઓરડામાં લઈ ગઈ. તેણે દાકતરને કહ્યું; “ દાકતર સાહેબ !
તકલીફ માફ કરજો. દવાનું સેવન કરવા તૈયાર નથી. ” દાકતરને શી
આપી ફરીથી તેણે કહ્યું; “ સાહેબ માફ કરજો ! ”

સુશીલા ત્યાંથી પોતાના પતિ સાથે ગઈ. દાકતર થોડીવાર ઉભો
રહી ધીમે ધીમે ચાલતો થયો.

રામનારાયણ:—“ સુશીલા ! જે લોકોથી દેશની શારીરિક
સ્થિતિ ખરાબ થઈ, જે લોકોએ પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાઓને એક બાજુએ

રાખી બનાવટી દવાઓથી આપણી ઇન્દ્રિયોને નિર્બળ અને નિઃસત્વ બનાવી, જેઓ દેશના.....છે, તેમના હાથે મારી દવા કરાવવા ઇચ્છે છે ? મોહને લીધે શા માટે હાથે કરીને કર્તવ્યબ્રષ્ટ બની અને ધર્મબ્રષ્ટ કરવા ચાહો છો ? ”

સુશીલાએ માથું હલાવી કહ્યું; “ નહિ નાથ ! દાકતર પોતેજ આવ્યો હતો. જેઓ પરમાત્મામાં ભરોસો રાખેછે, જેઓ પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરેછે, જેઓ કુદરતના નિયમોને વહેવારમાં લાવેછે તેઓ વેધ અગર દાકતરના બનાવટી ઉપચારોમાં વિશ્વાસ નથી રાખતા; છતાં પણ.....

સુશીલા બોલતાં બોલતાં અચાની ગઇ. રામનારાયણે આગ્રહથી પૂછ્યું “સુશીલા! ‘છતાં પણ’ શું ?”

સુશીલાને ધનસ્થામની સ્થિતિ સાંભળી આવી; તેના મનમાં ચિચારો ઉદ્ભવ્યા ! તે દાકતરે કેવા કેવા ઉપચારો તેને માટે કર્યા હતા ? ખાવાપીવાનું બૂલી જઇ ધનસ્થામને સારો કરવા તે અહર્નિશ કેવો તપ્તર રહેતો હતો ? દાકતર ના હોત તો ધનસ્થામની કેવી દશા થાત ! થોડી વારે તેણે વિનયપૂર્વક જવાબ વાળ્યો; “સ્વામીનાથ ! છતાં પણ દાકતર સર્વથાનિરપયોગી તો નથી. ધનસ્થામનો ચિચાર કરો. જો દાકતર ના હોત-દાકતરે એટલી બધી ચિકિત્સા કરી ના હોત તો ધનસ્થામ જીવતો રહી ક્યાંથી તમારી સેવાર્થે હાઝર રહી શક્યો હોત ?” બોલતાં બોલતાં સુશીલાનું મળું રૂંધાઇ ગયું. તેની આંખોમાંથી આંસુનાં બે ચાર ટીપાં ખરી પડ્યાં.

નિઃશ્વાસ નાખતાં ધનસ્થામ બોલ્યો; “તમારું કંઈક કંઈક અંશે ઠીક છે ખરું, પરંતુ દાકતરોની ખાસ જરૂર રહે છે એમ તો નહિજ માનવું.”

સુશીલા:—“ દાકતરોની જરૂર રહે છે એવું મારું કહેવું નથી. મારા કહેવાની મતઘડ એી છે કે વૈદ્યવિદ્યાની જરૂર તો છેજ. પ્રાકૃતિક નિયમો નહિ પાળવાથી તાવ, ખાંસી વગેરે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે જેનો તે નિયમો પાળવાથી નાશ થાય છે પરંતુ આવા આકસ્મિક બનાવો પ્રસંગે દાકતરની સલાહની જરૂર પડે છે.”

રામનારાયણ:—“ તે વાત માની શકાય તેમ છે પણ ઘડીએ ઘડીએ દાકતરની સલાહ લેવી એજ ખરાબ છે. વળી આપણને ગરબ છે એમ દાકતરો માને છે અને અનુચિત લાભ લેવા તેઓ ચુકતા નથી જેથી તેવા પ્રકારના દાકતરોને દૂરથી નમસ્કાર કરવા એજ શ્રેયસ્કર છે. અકસ્માતો વખતે આપણે આપણા વૈદ્યોનીજ મદદ લેવી જોઈએ. અને વળી હું તો એમ કહું છું કે અકસ્માતોના ઉપચારો કરવાનું હરેક માણસે પોતેજ શીખવું જોઈએ અને જો તેમ બને તો પછી કોઈને પણ બીજા ઉપર આધાર રાખવો મટી જાય; તે બાબતમાં સૌ કોઈ સ્વાશ્રયી બને ! ”

“ માનસિક અને શારીરિક શાન્તિને માટે કોઈની સહાય લેવી ના પડે તેજ વાસ્તવિક સ્વાધીનતા હોય શકે. મનુષ્યે કેવળ તે મહાશક્તિ, તે પરમાત્મામાં નિશ્ચળ શ્રદ્ધા રાખવાની છે. ”

બીજા ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. રામનારાયણને તાવ ઓછો થયો હતો પણ તદ્દન ગયો ન હતો. રામનારાયણને દેરાની સ્વતંત્રતા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ સુઝતું નથી. તેના હૃદયમાંથી મોહમાયાને દેશવટો મળેલો હતો.

ધડીઆળમાં ખાંચ વાગ્યા. સર્પનું તેજ કચી થતું જાય છે. સુશીલા પણ મથઈ ઘોડે દૂર બેઠી બેઠી રેડીઓ કાંતતી હતી અને ધનસ્પર્શ

બેડો બેડો ખાદી વણતો હતો. એટલામાં રામનારાયણના મુખમાંથી સ્વર નીકળ્યો;

“સુશીલા !”

દેંટીઓ પડતો મુકી સુશીલા પલંગ પાસે આવી એક હાથ ઢસ ઉપર અને બીજો હાથ રામનારાયણને ઉસિકે રાખી બોલી “કેમ પ્રાણ ?”

રામનારાયણ કેટલીક વાર સુધી સુશીલાને જોઇ રહ્યો અને બોલ્યો; “હવે મને આ પાપથી ભરેલા મોટા મકાનમાં ક્યાં સુધી રાખી મુકશો ?”

સુશીલા રામનારાયણનું કહેતું સમજી નહિ. તે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોવા લાગી.

રામનારાયણ ફરીથી બોલ્યો- “સુશીલા! કેમ તું મારું કહેતું નહિ સમજી? હું રપજીતાથી કહું તે સાંભળ. ધનસ્યામને પણ અહીં બોલાવ કે તે પણ સાંભળે !”

સુશીલાએ ધનસ્યામને બોલાવ્યો. મા-દિકરો રામનારાયણના પલંગ પાસે બેઠાં. કેટલીક વાર સુધી રામનારાયણ તેમની તરફ જોઇ રહ્યો અને બોલ્યો; “આ ભવ્ય મહેલ, બાગ, બગીચો અને સુખ સામગ્રીઓ ક્યાંથી આવી ? શું તમે એમ માને છે કે મેં મહેનત ઉઠાવીને પૈસા પેદા કરી આ મકાન ગેરે બનાવ્યાં છે ? જો તેમ માનતાં હો તો તમારી બૂલ છે. તે દિવસે તમે જોશો પચીસ હજાર માણસોની કમાણી આ સઘળું બનેલું છે. તે લોકોએ પોતાના બોહીનો પરસેવો કરી, સુખ કુખની પરવા રાખ્યા સિવાય સખત મજૂરી કરી પૈસો કમાઈ આપણને અર્પણ કર્યો છે. મેં

સ્વાર્થીએ તેમને કંઈપણ આપ્યું નહિ ! તેમની કમાઈમાંથી તેમને જીજ્ઞાસા આપી સધળું મેં મારા કબજામાં લીધું છતાં તે જિયારા કંઈ પણ બોલ્યા નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તે જિયારા આપણને તેમનો અન્નદાતા માને છે. જેઓની કમાઈ હું ખાઉં છું તેઓજ મને અન્નદાતા કહે એ કેટલું બયંકર પાપ ! ઓ પરમાત્મા ! મને તે પાપમાંથી બચાવો !”

“સુશીલા ! આજ વિચારો અહોનિશ મારા અંતઃકરણમાં આપા કરે છે. કેટલાય દિવસોથી હું વિચાર કરી રહ્યો હતો કે શું કરવું ? પરંતુ કંઈપણ મક્કમ વિચાર સુંઝ્યો નહિ. હજીપણ કંઈપણ નિશ્ચય કરી શક્યો નથી. મારા જીવનના દિવસો હવે બરાઈ ચૂક્યા છે. મને કોઈક કહી રહ્યું છે કે તું થોડા દિવસનો મહેમાન છે. સુશીલા ! મને આ પાપથી બરેલા ઘરમાંથી બહાર કાઢી મારા આત્માને શાંત કર. તમે સુતર કાંતી કપડાં બનાવવાની મહેનત કરો છો તો તે પરિશ્રમના સ્વરૂપે જે પૈસા મળે તેમાંથી અનાજ ખરીદી મને ખવડાવો અને તમે ખાઓ, આ મહેમનો ત્યાગ કરો. ઘાસની એક ઝુંપડી આજેજ બનાવો, આપણે સર્વે ત્યાં રહી શકીશું, ઘણા દિવસ પાપ કર્યું, ઘણા દિવસ ગરીબોની કમાઈથી મોજ ઉડાવી પણ તે હવેથી નહિ બને હવે તે પાપ નહિ બને હમણાં તમે બંને જઈ ઘાસની ઝુંપડી બાંધો. આ બંગલો મને ખાવા ધાય છે. આ પલંગ અને ગોદડાં વગેરે મારું લોહી ચૂસી રહ્યાં છે, પાપની બયંકર મૂર્તિઓ મને ખાઈ રહી છે. મારો અંતરાત્મા બળીને ખાખ થઈ રહ્યો છે. આ સઘળાં પાપથી મારું રક્ષણ કરો. સુશીલા ! ધનશ્યામ ! મને બચાવો !

સુશીલા અને ધનશ્યામ ઝુંપડી બાંધવાનાં સાધનો લેવા ઉઠ્યાં. એ વખતે રામનારાયણે ફરીથી કહ્યું : “ખબરદાર ! અત્યાર સુધીની

મીલકતમાંથી એક પાઈ પણ લેશો નહિ. જાતમહેનતથી પ્રાપ્ત કરેલી પુંજમાંથીજ બુંપડી બાંધવાનું લક્ષમાં રાખજો.”

સુશીલાએ આજ સુધીમાં જે સુતર તૈયાર કર્યું હતું અને ધનશ્યામે જે ખાદી તૈયાર કરી હતી તેમાંથી એક તાકો લઈને ધનશ્યામ વેચવાને બજારમાં ગયો. તેના તેને દશ રૂપીઆ મળ્યા. તેણે નવ રૂપીઆ છાપરું બાંધવાનાં સાધન ખરીદવામાં ખર્ચ્યાં. મજુરોને આપવાને પૈસા નહિ હોવાથી ધનશ્યામ અને સુશીલાએ મળીને જેમ તેમ કરી બાગના એક ખૂણામાં બુંપડી ઉભી કરી. છાપરું બાંધતાં બેઠેના હાથમાં ફેલા હાથ અને લોહી પણ નીકળ્યું. નોકરોએ તેમને મદદ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી પરંતુ સુશીલાએ તેમને અટકાવી કહ્યું “ભાઈઓ ! હવે તમારી મદદની અપેક્ષા રાખવી એ મહાન પાપ છે, અમારે માટે ઘણા દિવસ તમેએ દુઃખ સહન કર્યું અને અમે તમેને નોકર કહીને તમારું અપમાન કર્યું. તમે અમારા નોકર નથી.”

નોકરો રોષ પડ્યા અને બોલ્યા; “શેઠાણીજી ! અમે તમારો એવો શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તમે અમારા ઉપર નારાજ છો ?”

સુશીલાએ પાલવથી આંસુ લુછતાં નોકરોને કહ્યું; “ભાઈઓ ! શેઠાણી કહીને મને હવે વધુ પાપમાં ના નાખો.”

સુશીલા છાપરું બાંધવાના કાર્યમાં ગુંચાઇ. નોકરો પાપાણુ મૂતિની માફક ઉભા રહ્યા. શેઠ આપણને શા માટે કહાડી મુકે છે, આવા શેઠ આપણને ક્યાંથી મારી, આજે શેઠને શું થયું છે એવા પ્રકારના પૃથક પૃથક વિચારો તેઓ કરી રહ્યા હતા.

ઝુંપડી તૈયાર થતાની સાથે તેમાં ખયારી કરી બેઠે રામનારાયણની પાસે ગયાં. રામનારાયણ ઝુંપડી તૈયાર થયાની વાત સાંભળી ધણેજ ખુશી થયો. તે ઝટ લઈને બેઠો થયો. સુશીલાની મદદથી તે નીચે ઉતરવા લાગ્યો. ધનશ્યામે એક તરફથી ટેકો આપ્યો. રામનારાયણ ઝુંપડી પાસે ગયો. ત્યાં તેણે એક પલ્લ મ ગોદડાં, તકીઆ અને ચાદરથી ઘિછાવેલો જોયો, એકઠવાને માટે એક શાલ પથ્થુ રાખેલી જોઈ. તેણે ધનશ્યામ તરફ જોયું. તેની નજરમાં કેવં, ધૂણા અને આત્મ ગ્લાનિ જમકતી હતી. તેણે ધનશ્યામને પૂછ્યું “ આ બધી ચીજો તમારી કમાઈમાંથી મેળવેલી છે કે ? ”

સુશીલા બોલી; “ શું અમારે તેટલો પથ્થુ અધિકાર નથી ? ”

રામનારાયણે નિશ્વાસ નાખ્યો અને કહ્યું; “ નહિ સુશીલા ! તારા અમાગી પિતાએ આ ચીજો માટે કદી પથ્થુ મહેનત કરી નથી. સ્વાધીનતા મેળવવા માટે, પાપમાંથી છૂટવાને માટે આ સર્વ ચીજોનો ત્યાગ કરવોજ પડશે. જ્યાં સુધી પાપથી મેળવેલું અનાજ પેટમાં જાય, જ્યાં સુધી પાપથી મેળવેલી ચીજોનો આપણે ઉપયોગ કરીશું ત્યાં સુધી આપણે પાપમુક્ત થઈ પવિત્ર નહિ બનીએ.”

રામનારાયણે ધનશ્યામને કહ્યું, “ આ સર્વ ચીજો આ પવિત્ર ઝુંપડામાંથી બહાર કાઢી નાખ ? ”

ધનશ્યામે સત્તર પલ્લંગ વગેરે ચીજો બહાર ફેંકી દીધી અને ચોતે વહેલી ખાદીથી ખયારી તૈયાર કરી.

રામનારાયણે પૂછ્યું; “ આ ખાદી તે તૈયાર કરી છે ખેલ ? ”

ધનશ્યામે જવાબ આપ્યો; “ હા પિતાજી.”

પ્રસન્ન મ્હાં રામનારાયણુ બોલ્યો; “બેટા ! જીવતો રહે. તારા પિતાના અંતકાળે તેના માથા ઉપરનો પોપનો બોળે તું ઉતારી શકીશ.” આદીના તાકા તરફ જોતાં તે “બોલ્યો તેમાંથી અર્ધો ટુકડો મને આપ. તે હું પહેરીશ અને ઓઢીશ. મારા શરીર ઉપર જે કપડાં છે તે મારી કમાઈનાં નથી. તે સઘળાં બીજાની કમાઈનાં છે તેથી કપડાં પહેરી મારાથી આ પવિત્ર ઝુંપડીમાં ટકી નહિ શકાય !”

ધનસ્થામે આદીના બે ટુકડા કર્યા. તેમાંથી એક રામનારાયણુને પહેરાવ્યો અને બીજો ઓઢાડ્યો. ક્ષણુ માત્રમાં પહેલાંનાં પહેરેલાં કપડાં ઉતારીને ફેંકી દેવામાં આવ્યાં.

રામનારાયણુ ધનસ્થામને છાતી સરસો રાખી સુશીલાના ટેકાથી ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો; “ધનસ્થામ ! સુશીલા ! આજે તમે મારા જીવનને ઉજવળ બતાવ્યું છે. આજે તમે મારા હૃદયનો અસહ્ય બોળે દૂર કર્યો છે. આવો ! આજે આપણે આપણા દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાનું વ્રત લઈએ.”

રામનારાયણુ ઝુંપડીની સામે બેઠો, સુશીલા તેને ટેકો આપી તેની પાસે બેઠી અને સામે ધનસ્થામ પત્તાંડી વાળી બેઠો.

રામનારાયણુ:—“કેટલાય દિવસોથી આપણે સ્વદેશીદાર માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ છતાંયે આપણું તે કાર્ય અધુરું છે. જ્યાં સુધી આપણે બીજાઓની કમાઈ ઉપર અવલંબી રહીશું, જ્યાં સુધી કેવળ આદીનોજ ઉપયોગ નહિ કરીશું, જ્યાંસુધી દેશોદ્યારની વાતોજ કર્યા કરીશું ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર સર્વથા સંભવિત નથી. ધનસ્થામ ! સુશીલા ! મેં તો આજની પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાં સુધી હું સામે ન થાઉં ત્યાં સુધીજ તમારા બેઠની મહેનતથી પ્રાપ્ત કરેલા

પૈસાનો ઉપયોગ કરીશ અને સામે થયા બાદ સ્વમહેનતથી પ્રાપ્ત કરેલા પૈસામાંથી અન્ન વસ્ત્ર ખરીદી ઉપયોગમાં લઇશ. આજ સુધીમાં એકઠી કરેલી સંપત્તિમાંથી એક પાઇ તમારા ઉપયોગમાં નહિ લેવાની તમે પણ આજે પ્રતિજ્ઞા લો. તમે તમારા ભૂજબળથી ન્યાયપૂર્વક પૈસા પેદા કરો અને જીવન ચલાવો. આપણી જે મિલકત છે તે દેશો-દ્વારના-ગરીબોનાં દુઃખ ટાળવાના-કાર્યમાં વાપરજો. ”

“અન્યાયપૂર્વક પૈસા પેદા કરી મોજશોખમાં પડશો નહિ. જ્યાં સુધી દેશમાં એક પણ દુઃખી રહે, જ્યાં સુધી દેશમાં એક પણ અન્ન વિના ટળવળે, જ્યાં સુધી દેશ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ના થાય, જ્યાં સુધી અત્યાચાર નાણુદ ના થાય ત્યાં સુધી તમારે તમારા જીવનને સયમી અને પવિત્ર રાખવું જોઇશે.”

સુશીલા અને ધનસ્યામે ઉક્ત પ્રતિજ્ઞા લીધી. આકાશના તારા, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ આદિએ આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી અને અદૃશ્ય દેવોએ તેમની પ્રશંસા કરી.

રામનારાયણે ધુંટણે પડી આકાશ તરફ જોઇ હાથ જોડી સ્તુતિ કરતાં કહ્યું; “અશરણ શરણ ! દીન પ્રતિપાળક ! બીડભંજક પાપીઓના ઉદ્ધારક ! સર્વ શક્તિમાન ! દયાળુ પરમાત્મા ! મને ક્ષમા કરો. અજ્ઞાન રૂપી કુવામાં રહી મેં અગાધ પાપ કર્યાં; તમારાં બાળકોને મેં ક્ષુદ્ર ગણ્યાં. તેમના પર ભયંકર અત્યાચાર ગુજાર્યા, તેમની મહેનતથી ધન સંચિત કરી સુખી બની તેમને ડગ્યા. પ્રભુ ! તમારાથી શું છુપાવું ? તમે તો સર્વ કાંઈ જાણો છો. મારા અપરાધો માફ કરો અને મારામાં, મારી બી અને પુત્રમાં એવું નવજીવન રેડો કે જેથી અમે અમારી આ પ્રતિજ્ઞા પાળી શકીએ, દેશને સ્વતંત્ર

બનાવી શકીએ, જગતમાં અમારાં આચરણો મારફત સમાનતાને પ્રચાર કરી શકીએ અને દેશને—મનુષ્ય માત્રને સ્વાધીન બનાવવામાં ખાર ઉતરીએ.”

મધ્યરાત્રીનો સમય છે. આકાશમાં તારાઓ મનુષ્યોનાં પાપ પૂર્ણની દેખરેખ રાખી રહ્યા છે. સ્થિર, શાન્ત પ્રકૃતિ દિવસના પરિશ્રમથી ચાકેલાં સ્ત્રી પુરુષોને શાન્તિ આપીને તેમનામાં ફરીથી નવીન શક્તિ રેડી રહી છે.

સર્વ કોઈ સુષ્ઠ રહ્યું છે. જેઓનાં હૃદય દેશેધ્વારની જવાબાથી સળગી રહ્યાં છે, જેઓને પોતાની સાધનાર્થે શાન્તિની જરૂર છે તેઓ અને બીષણ પ્રતિજ્ઞા લેનાર કરોડપતિ માતા—પુત્ર જન્મતાં છે.

ધનશ્યામ બેઠો બેઠો ખાદી વણતો હતો, અને સુશીલા રામનારાયણનું માથું બોળામાં લઇ બેઠી હતી. તેનું મન અનંત વિચારસાગરમાં ડુબકું ખાતું હતું. પતરાની નાની ચીમનીના પ્રકાશથી તેના ચહેરા ઉપર છવાયેલી ચિન્તા સ્પષ્ટપણે જણાઇ આવતી હતી.

સુશીલા નિશ્વાસ નાખતાં મન સાથે બોલી; “હા ! વિધાતા ! આ કેવી વિઠંબણ ? જે બલ્ય બંગલામાં સુતાં, સીમળા અને આકાશના ફનાં બનાવેલાં ચાર ચાર ગોદડાં પણ ઓઢાં પડતાં, ઘરમાં જરા ધૂળ અગર તણખલું સરખું પણ ગમતું નહોતું તે મારા પતિદેવ આજે ધાસની ઝુંપડીમાં રેતીની પથારી પર આંતિથી સુઇ રહ્યા છે. આજે તેમનું કુત્ર જેવું સુકોમળ શરીર આવી દશામાં છે તેનું કારણ હું પોતેજ છું.”

સુશીલાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેની આંખોમાંથી બે આર-
મરમ આંસુ રામનારાયણના માથા ઉપર પડવાથી તે જાગી ઉઠ્યો
અને બોલ્યો; ‘સુશીલા ! શું છે ?’

સુશીલા બોલી શકી નહિ. તે વધારે રોવા લાગી. રામનારાયણ
હઠીને બેઠો થયો. સુશીલાનાં આંસુ લુછતાં તે પૂછવા લાગ્યો;
“તું શા માટે રૂએ છે ?”

રોવાથી સુશીલાનું હૃદય હલકું થયું ત્યારે તે બોલી; “સ્વા-
મીનાથ ! મારાથી આ કેમ સહન થાય ? છ દિવસથી તમને તાવ
આવે છે, અત્યારે પણ શરીરમાં તાવ છે તોપણ તમારી પાસે ઓઢવા
પાથરવાને કાંઈ નથી; પહેરવાનું પણ કાંઈ નથી. જેને દુઃખ શી બાજા
છે તેનું જ્ઞાન નહોતું તે શરીર આજે આટલું કષ્ટ સહન કરી
રહ્યું છે. હું કેવી રીતે તમારું આ દુઃખ જોઈ સહન કરી શકું ?”
આટલું બોલી તે ફરીથી હૃદયદ્રાટ રોઈ પડી. તેના માથા પર હાથ
ફેરવતો રામનારાયણ બોલ્યો; “સુશીલા ! આ શું છે, મને શું દુઃખ-
છે ? મારી છાતી પર હાથ રાખી જો કે તે કેટલું શાંત અને સ્વ-
સ્થ છે ? આજે હું જોટલો સુખી છું તેટલો પહેલાં કદીપણ ન હતો.
આજે હું મનુષ્ય તત્વનું સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યો અને મનુષ્યતા મેળ-
વવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. સુશીલા ! બે ચાર કલાક ઉપર જે વ્રત
લીધું છે તે તું આવી રીતે જ પાળીશ કે ? પ્રાતઃસ્મરણિય મહારાણા
પ્રતાપસિંહે દેશોદ્ધારાર્થે અઢાર વર્ષ પર્વત ટાઢ, બૂખ, તરસ
વેડી હતી, અઢાર વર્ષ સુધી પર્વતોમાં તે સહકુડુંખ ભટક્યા હતા,
છતાં તેમના હૃદયમાં ક્ષણભર પણ એવો બિચાર ન હતો આજ્યો
કે હું રાજ રાજશ્વર હોઈને કેવી રીતે આવી પડ્યો છું. તેણે

તેની પત્નીને ચિંતાથી મુક્ત રાખી હતી. તે જ્યારે જમવા બેસતો ત્યારે શત્રુ આવ્યાના ખબર મળતાંની સાથે બાળ બચ્ચાંને ખભે બેસાડી, ખાવાનું છોડી દઇ બૂખ્યો તરસ્યો ન્હાસી જતો.”

બોલ સુશીલા ! મને શું દુઃખ છે ? ઉઠ ! મારાથી દૂર ખસ. તારા શરીર ઉપર બીજાની કમાઇથી મેળવેલાં કપડાં છે તેથી તારું મન ફરી મથું છે. એ વસ્ત્રો તને પાપના કુવામાં ખેંચે છે. જ્યાં સુધી આ કપડાં ઉતારી ફેંકી નહિ દે, જ્યાં સુધી તારા શરીર પર જાતમહેનતથી મેળવેલાં કપડાં નહિ હોય ત્યાં સુધી અહીં આવીને પવિત્ર ઝુંપડીને અપવિત્ર ન બનાવીશ.”

શરમનું માર્યું સુશીલાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે ધીમે ધીમે ઉઠી. તેની આંખમાંનાં આંસુ સુકાઇ ગયાં. તે કશ્ચાપૂર્ણ અને ક્ષમા પ્રાર્થના મુક્ત નજરથી રામનારાયણ પ્રત્યે જોતી જોતી પાછો પગે બહાર નીકળી.

ધનશ્યામ આનંદમગ્ન થઇ અર્થસૂચક રાષ્ટ્રગીત ગાતો ગાતો ખાદી વણતો હતો. રામનારાયણ અગર સુશીલા આ ગીત સાંભળી શક્યાં નહિ, કારણ કે તેઓ પોતાની વાતમાં યુંથાયેલાં હતાં. તેમની વાત પુરી થતાં તેમણે ગીત સાંભળ્યું.

પ્રકાશનાં પગલાં

(પ્રભા છંદ)

પ્રભુની મોંઘી ઓ માતા !

ઓ સુંદરતાની કુંજ !

તુજ નિર્મળ તે સુખશાતા

વહેતો ક્યારે નવ ગુંજ ?

તુજ દેવી પુણ્યપુરાણ પ્રભાનો કરવે પુનરુદ્ધાર

ઓ ભારત માત ! વિચાર !

[૭૨]

તુજ પ્રેમ બંધી આ ઉભી
વરવા નવરંગ પ્રભાત;
સહુ મોહ ગયા તમ કુખી
ને વીતી ગઈ છે રાત;

આવે પગલાં શુભ નવજીવનનાં, ઉઠે, જગતને કાળ—

ઓ ભારત માતા ! માન !

(૩)

દોરવ અમને સદ્ધર્મે,
દોરવ અમને સત્પથે:
નિર્ભયતા વર અમ કર્મે
ને શોર્ય અખંડ અનંત;

સાતે આકાશ પડે શિરપર પણ હઠિયે ના તલપૂર—

ઓ ભારત ! બન બહાદુર !

(૪)

અરધી દુનિઆ રહે તાકી
તુજને કરવા સ્વાધીન,
અખડાવે શસ્ત્ર તુમાખી
સમજી અમને બળહીન;

પણ અર્ધ જગત શું બાથ ભરી તુજ કાળે મરશું વીર—

ઓ ભારત ! ધરજે ધીર

(૫)

જુગજુગની વીર્યસમૃદ્ધિ,
જુગ જુગનું તેજસ સત્ત્વ;

તુજ ઉડી આત્મનસિદ્ધિ
જે પામી જગતું તત્ત્વ;
તે કરી સચેતન ફરી જગવશે જયધૂન તુજ સંતાન—

ઓ ભારત ! આ જળવાન !

(૬)

જગ ભક્ષે અસત્યે જીતે,
જગ ભક્ષે અધર્મે તણાય;
તુજ અંતર તેજ સુરીતે
તું જાળવ એ ત માંય;

છે તોલાતું દેવાંમણુમાં દાનવ—માનવને યુધ્ધ—

ઓ ભારત ! રહેજે શુદ્ધ !

(૭)

તુજ ઉન્નત તીર્થદારે
જગને કરવી મહેમાન;
રેલવવાં નવ અવતારે
જુગજૂનાં ઉરનાં ગાન;

સાગરસાગરની લહરીઓ શું ઉરઉર ઉછળે આશ—

ઓ ભારત માત ! પ્રકાશ !

(૮)

ઓ માત અમે સહુ તહારા,
તુજ કીર્તિ અમારું સર્વ,
રજની ભરતા જયમ તારા;
રાખે રજનીનો ગર્વ;

દે હાક ! અને ખુણે ખુણેથી ધસશું હારોહાર—

ઓ ભારત માત પુકાર !

ખખરહાર.

રામનારાયણે સુશીલાને કહ્યું; “આપણા કપાળમાં પાપક્રમની કાળી ટીલી છે તે ધોત્તનો ઉપાય સાંભળ. વર્ષોના આપણા અન્યાય અને અસાચારો કષ્ટ સહન કર્યા સિવાય કેવી રીતે ટળે?”

સુશીલા બારણામાંજ ઉભી રહી. આગળ ચાલી શકી નહિ.

રામનારાયણે સુશીલાને કહ્યું; “એ બધું ધનશ્યામ પાસે જઈને શીખી છે? દેશોપ્ધાર, સ્વતંત્રતા મેળવવાને વિટંબણાઓ સહન કરવી પડે તો બલે. તે વિટંબણાઓ સહન કરતાં આપણામાં અપૂર્વ નવચેતન પ્રકટી નીકળશે.”

ત્રણ દિવસથી સુશીલા સારી રીતે કાંતે છે, ધનશ્યામ ખાદી વણે છે. રામનારાયણની તખ્તીઅત પછુ સુધરતી જાય છે. બે દિવસથી તો મીઠમાં જઈ મજૂરોના કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે, તેમની સાથે વાતો કરે છે, બાઇની માફક તેમના સમાચાર પૂછે છે. તેના વર્તનથી મજૂરો આનંદ માને છે. રામનારાયણ અને તેનાં સ્ત્રી પુત્ર આટલું કષ્ટ સહન કરી રહ્યાં હતાં તે જોઇ તેઓ મનમાં દુઃખી થયા કરે છે. તેમાંના કેટલાકોએ સુશીલા અને ધનશ્યામને કહેલું કે તમે આવું કષ્ટ ના ઉઠાવો. કેટલાકોએ તેમને કહેલું કે ઝૂંપડી છોડી અંબલામાં રહો. કેટલાકોએ બકિતબાવથી આંસુ સારતાં કહેલું કે અમારી મદદ સ્વીકારો પરંતુ તે સંબળાને માત્ર એકજ પ્રત્યુત્તર મળતો રહ્યો કે “તમારી મજૂરીનું ફળ અમે લઇ ચકીએ નહિ, અમારો તે અધિકાર નથી, તમારી કમાણીનું ધન લેવામાં અન્યાય છે, પાપ છે તેમ કરવાથી પરમાત્માના હુકમનો અનાદર થાય છે.”

સુશીલા અને ધનશ્યામ માત્ર ત્રણજ કલાક ઉઘે છે. ત્રણ દિવસમાં માત્ર ત્રણ વખતજ તેઓએ ખાધું પીધું છે. ખાવામાં ચણા મમરા અને પીવામાં નળપરતું બે ચાર ખોખા પાણી. દસ ચાર પ્રકારની શાકભાજી, ગરમાગરમ રોટલી, મેવા, મીઠાઇ અને પકવાનમાંજ જેઓ આનંદ માનતાં હતાં તેઓજ આજે માત્ર એક મુઠ્ઠી નર ચણાથીજ સંતોષ માને છે, જેઓ લેમન, આઈસક્રીમ-સોડા, પીક-મી-અપ, રાસબરી વગેરે પાણી તરીકે વાપરતાં હતાં તેઓ આજે નળપર જઈ ખોખે ખોખે પાણી પીવામાંજ શ્રેય માની રહ્યાં છે. સ્વદેશીદારના આ સાચા મંત્રની સાધના કરી રહ્યાં છે, કે જે પાપથી મુક્ત થવાનો સરળ રસ્તો છે, અન્યાયોનું પ્રાયશ્ચિત છે.

ત્રણ દિવસની મહેનતથી આજે ધનશ્યામે ખાદીનો એક તાકો તૈયાર કર્યો છે. આ ખાદી પહેરી આજે સુશીલા સ્વર્ગતુલ્ય સુખપ્રાપ્તિનો અનુભવ લે છે, કારણ કે આજે તે સ્વામીની ચરણસેવા કરવાને પવિત્ર બની છે. બીજા ચાર દિવસ ગયા છે. પ્રભાતના સૂર્યનાં કિરણોએ જગતને સોના જેવું બનાવ્યું છે. ત્રણે જણાં ઉઠ્યાં અને નિલકર્મથી પરવારી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં:-

“ એસે રામ દીનહિતકારી

અતિ કોમળ કરુણા નિધાન,	મિતુદારણુ પર-ઉપકારી;	
સાધન-હીન દીન નિજ અવગત સિલા બધ મુનિનારી,		
ગૃહને ગવનિ પરસિ પદ પાવન ધોર સાપતે તારી.		એસે.
હિંસા-રત નિષદ તામસ વપુ વસુ સમાન બનચારી.		
બેટથો હૃદય પ્રેમ-મસ નહિં કુળ જાતિ વિચારી.		એસે.
યથાપિ દોહ કિયો મુતપતિ મુત કહિ ન જાણ અતિ ભારી.		
સકલ લોક અવશેષકિ સો કહત સરત ગમે બધ હારી.		એસે.

વિહંગ યોનિ આમિષ અહાર-પર ગીધ કૌન વ્રતધારી,
 જનક સમાન ક્રિયા તાકી નિજ કર સખ ભાંતિ સંવારી. એસે.
 અધમ જાતિ સિવરી જોષિત જડશોક વેદ તે ન્યારી,
 જાન પ્રીતિ દૈ દરસ કૃપાનિધિ સોહ રઘુનાથ ઉધારી. એસે.
 કવિ સુગ્રીવ બન્ધુ-મય વ્યાકુલ આગે સરન પુસરી,
 સહિ નસકે દારન દુખ જનકે હત્યો પાત્રિ સહિ ગારી. એસે.
 રિપુકો અનુજ વિભીષન નિસચર 'ન જનન અધિકારી,
 સરન ગયે આગે હૈ લીન્ડો બેઠ્યો જુગ પસારી. એસે.
 અસુખ હોઇ જનક સુમિરેતે જાનર રીછ વિકારી,
 વેદ વિદિત પાવન ક્રિયે તે સખ મહિમા નાથ તુમહારો. એસે.
 કહેં લગિ કહેં દીન અગનિત જનકી તુમ વિષતિ નિવારી,
 કલિ-મલ અસિતદાસ તુલસી પર કાહે કૃપા ખિસારી. એસે.

(કલિ-મલ અસ્તિ દેશ ભારત પર કાહે કૃપા ખિસારી.)

પ્રાર્થના પુરી કરી રહ્યા બાદ ધનસ્થામ વણુવા બેઠો અને સુશીલા અને રામનારાયણ કાંતવા બેઠાં.

રેંટીઓ ચલાવતાં ચલાવતાં રામનારાયણે કહ્યું, “સુશીલા ! હું ધમ્મું છું કે આપણી માલમલકતનો જલ્દી કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તેનો કોઈ સત્કાર્યમાં ઉપયોગ થાય તે માટે એવું શરૂ કરવામાં આવે કે જે દેશને સ્વતંત્રતા મેળવવામાં લાભકર્તા નિવડે. જે સત્વર પ્રયત્ન નહિ થાય તો અનિષ્ટ થવાનો ભય રહે છે. કોણ જાણે છે કે માયા આપણને ફરીથી કચરી નહિ નાંખે ! અગર કોણ જાણે છે કે તે આપણા હૃદયમાં પેસી જઈ ક્લેશ ઉત્પન્ન કરાવી આપણા વ્રતને તોડાવી નહિ નાંખે ! ”

તૂટી ગયેલા તારને સાંધતાં સુશીલા બોલી; હું પણ તેનો વિચાર કરી રહી છું. ચિરકાળના અપવિત્ર સંસ્કાર આપણને નીચે ફેંકી

દેવાને ક્યારે તૈયાર થાય એ કેમ સમજાય ! મને તો એજ ધૃષ્ટિ જણાય છે. આપણે તેનો સદુપયોગ કરી દેવો. શુભસ્ય શીઘ્રં સૂત્રને કર્તવ્યમાં લાવવું.”

ધનશ્યામ આ વાત સાંભળતો હતો. તેના હૃદયમાં વિચારોની દોડાદોડ ચાલી રહી હતી. ધીમે ધીમે તે સ્પષ્ટપણે ગાવા લાગ્યો:-

માયા મહા ઠગની હય જનની,
નિરગુણ ફ્રેંસ લિપે કરડાલે બોલે મધુરી બાની.
કેશવકે કમલા વૃદ્ધે બૈડા, શિવકે બવન બવાની,
પંડાકે મુરત વૃદ્ધે બૈડી તીરથમેં બધ પાની.
યોગીકે યોગીન વૃદ્ધે બૈડી રાગકે ધર રાની
કાલુકે હીરા વૃદ્ધે બૈડી કાલુકે કૌડી કરતી,
ભક્તનકે ભક્તિનિ વૃદ્ધે બૈડી બ્રહ્માકે બ્રહ્માની’ -
કહત કખીર સુનો હો. સન્તો મહ સખ અકથ કહાની.

રામનારાયણ આનંદ માનતો બોલ્યો, “ સુશીલા ! કેવું સરસ ગીત ! કેવા સુંદર ભાવોથી ભરપુર છે ? ખરેખર માયા મોટી ઠગણી છે. આપણે તે ઠગણીથી નહાસી છુટવું જોઈએ પણ કખીરદાસજી કેટલીક બાબતો કહેવાનું ભૂલી ગયા જણાય છે. ”

રામનારાયણ અર્થભરી નજરે સુશીલા પ્રત્યે એકાદસે જોવા લાગ્યો. સુશીલા રેંટીયો ફેરવતી અટકી, તાર તૂટ્યો છતાં દૃષ્ટિ મુકી નહિ. સુશીલા અર્થ સમજી શરમાઇ ગઇ. થોડી વાર પછી તે બોલી કે કખીરદાસજી શું ભૂલી ગયા છે ? તે તો મોટા ભક્ત હતા, મહાત્મા હતા ! તેમનામાં ભૂલ હોઇ શકે ? ”

સુશીલા તારને સાંધતાં સાંધતાં રામનારાયણ હસી પડ્યો અને બોલ્યો તેમણે એટલું જોડવું જોડવું હતું કે “શેઠને ઘેર શેઠાણી” જો ! હું ઇમારો. તાર તૂટી ગયો અને રેડીઓ ચાલતો અટક્યો.

સુશીલા ખીજતાં બોલી; “ તમે તો એવા છો ? ”

રામનારાયણ હસતાં બોલ્યો; “ હું કેવો છું ? ”

રામનારાયણ ફરીથી ચાર દિવસ થયાં બિમાર છે. જે કોઇ આરી દવા કરાવવા કહેતું તેને જવાબ દેતો; “ દવાથી શું થવાનું છે ? મારી આયુષ્યદોરી તૂટી છે, તેને સાંધવાની તાકાત કોઇનામાં નથી. શકિતસંપન્ન પરમાત્માને જો મારી જરૂર હોત તો શા માટે આયુષ્યદોરી તોડી નાખત ! પરમાત્માની ઇચ્છા આગળ આપણે સર્વેએ નમવું જ જોઇએ. મારા કરતાં વિશેષ બુદ્ધિમાન અને દેશો-ધ્ધારની માનસિક, શારીરિક અને આત્મિક શક્તિવાળાને મારી જગ્યા આપવાની પરમાત્માને ઇચ્છા છે. ”

ત્રણ દિવસથી રામનારાયણથી બોલી શકાતું નથી. તે કોઇની સાથે બોલતાં નથી. કોઈ કોઇ વખતે બોલે છે તો માત્ર ‘એસે રામ દીન હિતકારી’ એટલું જ બોલે છે.

હડીઆળમાં આઠ વાગ્યા છે. મીઠમાં મજુરોને કામે ચઢવાનો પ્રખત જણાવતો ઘંટ વાગ્યો. રામનારાયણ હડીને બોડો થયો અને સુશીલાને કહેવા લાગ્યો; “ મને મીઠમાં લઇ જાવ ! ”

સુશીલા આંસુ ધોઈતાં બોલી; “ તમારી તબીબત ક્રીક થશે ત્યારે જવાશે. હમણાં તો આરામ લો ! ”

રામનારાયણે કહ્યું; “મારી તપ્પીયત—મારી માનસિક સ્થિતિ સારી છે. જેવી જોઈએ તેવી સ્વસ્થ છે. શરીર ખરાબ થઈ રહ્યું છે અને હવે તે સુધરવાની આશા છેજ નહિ. આ શરીર છેડતા પહેલાં મારા અનુદાતાઓની—મીલમાં કામ કરનારાઓની માફી તો માગી લઉં !”

સુશીલા ઉત્તર આપી શકી નહિ. તે ચુપચાપ ત્યાંથી ઉઠી ધનશ્યામ પાસે ગઈ અને કહ્યું; “ગાડી મંગાવ, તારા પિતાશ્રી મીલમાં જવાની હજી રાખે છે.”

ધનશ્યામ ભાડુની ગાડી લઈ આવ્યો. ગાડીમાં બેસી રામનારાયણ, સુશીલા અને ધનશ્યામ મીલમાં જઈ પહોંચ્યાં. મીલમાં કામ કરનારા મજૂરોને એકઠા કરવા થંટ વગડાવ્યો. સઘળા એકઠા થયા. રામનારાયણ ઉભાથુવાળી જગ્યાએ બેઠો. સઘળા તેની સામે બેસી ગયા. રામનારાયણની આંખો પાણીથી ભરેલી હતી, હૃદય પ્રાયશ્ચિતતા વિચારોથી હલખલ હતું, મળું બંધ થઈ મધું હતું. બોખરા આવ્યાં તે કહેવા લાગ્યો, “બાઈઓ ! અને બહેનો ! મને ચમરાજની નોટીસ મળી ચૂકી છે. મારા જીવન દીપમાં હવે થોડું તેલ બાકી રહ્યું છે. હું હવે અહીં—આંધી આ મનુષ્ય કોટીમાંથી જલ્દીથી ચાલ્યો જઈશ ! ક્યાં જઈશ ! મારે માટે નક સત્રાપ બીજી કંઈ જગ્યા છે ? તમારી પાસે દસ રૂપિયાનું કામ કરાવી માત્ર બેજ રૂપિયા તમને આપ્યા. હાણીના અગદની માફક તમે કામ કર્યું અને બ્યારે તમે પેટ પુરતું ખાવું માંગ્યું ત્યારે મેં તમને પગથી ઠોકરો મારી. તમને અને તમારો આગકોને દુઃખથી પીડાતાં જોયાં. તમે તમારું દુઃખ કહ્યું છતાં મેં સાંભળ્યું નહિ. તમારી સામે પ્રેમ, બંધુતા અને ક્ષમાનો બચકાર ના

કર્ચો, તમને કદીપણ સુખ ના આપ્યું, તમારાં બાળકોને સારાં કપડાં અને ખાવાનું આપી તેમને ખુશી ના કર્યાં, અન્નદાતા કહી કદીપણ તમને ન બોલાવ્યા. મારે માથે આ સવ પાપ છે, બચકર ગુન્હો છે એટલો બોલો છે કે જે લઈને સ્વર્ગને રસ્તે કેવી રીતે પગલાં ભરી શકાય ?”

રામનારાયણ રડતો હતો, શ્રોતાઓ રડતા હતા, સર્વ કોઇ રડતું હતું. રામનારાયણ ધુંટણીએ પડી રોતાં રોતાં કહેવા લાગ્યો: “મારા અન્નદાતાઓ! મારાથી અન્યાય પામેલાં મનુષ્યો! મારા અપરાધો એટલા બધા છે કે જેની ક્ષમા આપની પાસે માગી શકતો નથી. વરસો થયાં જેઓની ઉપર મેં જીવન મુગ્ધર્યો છે તેમની કેવી પ્રાર્થના કરું, તેમની પાસેથી કેવી રીતે ક્ષમાની આશા રાખી શકું? પરંતુ તમે ધર્મપરાયણ છો જેથી તમારી પાસે સુખ યાચના કરવાનું સાહસ કરી રહ્યો છું. મને માફી આપો!”

સાંભળનારાં હા હા કરીને રોઇ ઉડ્યાં અને બોલ્યાં: “પ્રભુ! અમને પાપમાં ના નાખો.”

રામનારાયણે ગાંડાની માફક રોતાં રોતાં કહ્યું: “પ્રભુ કહીને મારાપર પાપનો બોલો ના લાધો. માલિક તો પરમાત્મા છે. હું તેની આજ્ઞા તોડનાર પાપી છું. મને પાપી કહો, અન્યાયી કહો અને જે તમે મને ક્ષમા આપતા હો તો મને અન્ધુ-ભાઇ કહી કહો કે અમે માફ કરીએ છીએ. તમારા તે વાક્યથી મારું ધકધકતું પાપી હૃદય શાંત થશે.”

સર્વનાં હૃદય રડતાં હતાં, આંખોમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં, મોં બંધ હતાં, કોઇના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ સરખો ના નીકળ્યો.

રડતાં રડતાં રામનારાયણુ ફરીથી બોલ્યો; કે “શું મારું એટલું પણુ સદ્ભાગ્ય નથી ? આ અભાગીયાને તમે ક્ષમા નહિ કરો ? મારા અંતઃકરણમાં ધકધકતી અગ્નિને તમારી સ્વાભાવિક ક્ષમાવૃત્તિના જળથી નહિ ખુઝાવો ? આ અધર્મીને એકવાર ‘ભાઇ’ કહી નહિ બોલાવો ? શું મને ‘ભાઇ કહી’ ગળે વળગી પડનાર એક પણુવ્યક્તિ નથી ?”

પાંચ દશ વૃદ્ધો આગળ આવી રોતાં રોતાં રામનારાયણુને ઉઠાડી બોલ્યાં કે “ભાઇ ! ઉઠો ભગવાન દયાળુ છે. સાચા હૃદયથી તેને બોલાવો તે તમને ક્ષમા કરશે.”

રામનારાયણુ બોલ્યો કે “હા ! તે ક્ષમા કરશે. તમારા હૃદય મંદિરમાં તેનું સ્થાન છે. સદૈવ ધર્માત્માઓના દિલમાં તે રહે છે જેથી તમે સર્વ એટલુંજ કડો કે અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ. આપ લોક ક્ષમા કરશો એટલે પરમાત્મા પણ ક્ષમા કરશેજ.”

વૃદ્ધોએ આંસુ લોહતાં મોટે અવાજે કહ્યું “ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ ! ” ત્યારબાદ સવેએ ગગનભેદી રૂદન મિશ્રિત અવાજથી કહ્યું; “ અમે સર્વ તમને ક્ષમા કરીએ છીએ. ”

પછી સુશીલા અને ધનસ્યામ તરફ જોઇ રામનારાયણુ બોલ્યો “ તાર્કિકો મારા પુત્ર અને પત્નીને તમારા રક્ષણમાં મૂકી જાઉં છું. આજથી તમે તેમનાં માતા પિતા છો. ”

રામનારાયણુ આગળ બોલી શક્યો નહિ. સુશીલા અને ધનસ્યામ રોઇ પડ્યાં તેની સાથે સર્વ રોવા લાગ્યાં.

નાણાંની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે વિષે રામનારાયણુ સુશીલા અને ધનસ્યામને સમજાવ્યા ઉપરાંત તેણે કહ્યું; “ તે સંબંધમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ લેજો. ”

એક પહોરથી વધારે રાત વહી ગઈ હતી સુશીલા અને ધનશ્યામ રામનારાયણની પાસે બેસી આંસુ સારનાં હતાં. આખો દિવસ કોઠાએ ખાસું પણ નહોતું.

રામનારાયણે ધનશ્યામને મથે હાથ ફેરવી કહ્યું, “શા માટે રૂએ છે બેટા? પોતાના પિતાને માટે શું પ્રહલાદ કદી રોયો હતો?”

ધનશ્યામ આકંઠ કરવા લાગ્યો. થોડીવાર પછીથી તે બોલ્યો; કે “પ્રહલાદનો પિતા ધર્મકોહી હતો, ઇશ્વરકોહી હતો. મારા પિતા તો ધર્મીમા છે, ત્યાગી છે, ઇશ્વરના સેવક છે, આપા પિતાને છોડવાનું કોણુ ઇચ્છે? પિતાશુ! તમે ક્યાં જાઓ છો? પ્રહલાદ રોયો નહોતો પણ મારામાં તેના જેવી રક્તિ ક્યાં છે! પિતાશુ! મને ત્યજ ન જાઓ!”

ધનશ્યામ રામનારાયણને વળગી પડ્યો. રામનારાયણની આંખમાંથી આંસુ સુકાઈ ગયાં હતાં. તેના અંતઃકરણમાંથી મોડ-મમતા ઉડી ગઈ હતી. ગંભીરતાપૂર્વક તેણે કહ્યું; કે “બેટા! તારામાં ક્યારતા હોવી જોઈએ નહિ. તેં તો પ્રહલાદથી અધિકતર કામ કર્યું છે. પ્રહલાદ તેના પિતાનું હૃદય ફેરવી શક્યો નહોતો પરન્તુ તેં તો તારા પિતાનું અંતઃકરણ બદલી શુદ્ધ, પવિત્ર, પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા રાખનાર અને ત્યાગી બનાવ્યું છે.”

સુશીલા તરફ જોવાં તે બોલ્યો; “સુશીલા! દેવી!”

સુશીલાની આંખોમાં અધુરપ્રવાહ સમાવો નહોતો. રામનારાયણને અત્યંત સંમળી હસકે હસકે સ્વચ્છ ભાષી.

રામનારાયણે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું કે “સુશીલા! હા? ભગવાનનું સ્મરણ કરી મને વિદાય આપ! મારું સામે, મારા અંતઃકરણે પ્રતિજ્ઞા

કરો કે લીધેલું' પણ તમે બન્ન સર્વ રીતે પાળશો, મારા કલ્યા મુજબ ધનની વ્યવસ્થા કરશો અને જ્યાં સુધી દેશ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી તમે જમીનપર સુધ રહેશો, મિષ્ટાન્ન, બોજન અને ઇન્દ્રિય સુખનો ત્યાગ કરશો."

ધનસ્થામે પ્રતિજ્ઞા લીધી; કે "હું તમારી આજ્ઞા પાળીશ, યાવ જીવન ઇન્દ્રિય સુખની લાલસા નહિ કરું, સારાં કપડાં નહિ પહેરું અને મિષ્ટાન્ન નહિ જમું!"

એક કલાક બાદ રામનારાયણે પૂછ્યું; કે "ગાંધીજી આવ્યા."

સુશીલાએ જવાબ આપ્યો; કે "હજી સુધી નથી આવ્યા."

રામનારાયણે બોલ્યો; કે "જો તે આવી જાય તો સારું. તેમના ચરણોની પવિત્ર રજ માથે ચઢાવી, તેમની ક્ષમા માગી આ દુનિયામાંથી શાન્તપણે વિદાય લેવાય."

સુશીલા કાંઈપણ બોલી નહિ. તે પોતાનાં આંસુ છતીમાંની લોહી રહી હતી.

રાત્રિ પૂરી થતા આવી છે. રાત્રિભરના જંગલોથી થાકી અંદ્રમા પોતાની દુકાન બંધ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. સૂર્યના આગમનના સમાચારથી તારાગણો પલાયણ કરી રહ્યા છે. એક બે તારા હજી પણ આકાશમાં બેઠેલા છે પરંતુ જલ્દીથી આવનાર મૃત્યુની ખીંકથી કંપતા તે પૂર્વ દિશા તરફ તાકી રહ્યા છે. પૃથ્વી ઉપર રોશનીએ છંટકાવ કર્યો છે.

બેઠાં બેઠાં સુશીલાની આંખ દબાઈ ગઈ. તેને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં તેણે જોયું કે તેનો પતિ ફરીથી મૃત્યુના મુખમાંથી બચી પાછો આવ્યો છે. તેમણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક ગામ વસાવ્યું છે. ગામનું નામ સતોષપુર રાખ્યું છે."

“ ઉક્ત ગામમાં રહેનારાઓમાં કોઇપણ પ્રકારનો નિમ્નનાવ નથી. તે ગામમાં ધનવાન અને નિર્ધન નથી, ગરીબ અને અમીર નથી, શાસક શાસિત નથી, નીચ અને ઉચ્ચ નથી, મનુર અને શેઠ નથી, વ્યાપારી અને ખરીદનાર નથી, એજન્ટ અને દલાલ નથી, અરસપરસ ધૃણા નથી, ધર્મના ઝઘડા નથી સર્વ કોઇ પોતપોતાના ધર્મ પાળી શકે છે. જૈનો જૈન ધર્મ, હિન્દુઓ હિન્દુ ધર્મ, મુસલમાનો ઇસ્લામ ધર્મ, ખ્રિસ્તીઓ ઇસાઈ ધર્મ અને શિખો શિખધર્મ સ્વેચ્છાનુસાર પાળી રહ્યા છે. ત્યાં અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય વગેરે ધર્મ એક સરખી રીતે પ્રવર્તે છે. રોગ શોકમાં સર્વ એક બીજાને સહાયક અને છે. ત્યાંના રહીશો પોતાનાજ ગામમાં ખેતી કરી અનાજ પકવે છે, કપાસ પકવે છે, તેમને કોઇ બીજા માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. ગામમાંજ કપાસ પીટાય છે, કંતાય છે, અને તેના લુગડાં વણાય છે. હરકોઇ પોતાની યોગ્યતા અને જ્ઞાનાનુસાર કામ કરે છે. બદલો લેવા આપવાનો વિચાર ઉદ્ભવતો નથી. સર્વ કોઇ એક કુટુંબી જનો માફક વર્તે છે. ધર્મોપદેશ અને પઠન પાઠન ચાલે છે પાઠશાળાઓ અને નિશાળો સારી રીતે ચાલે છે. ત્યાં જીવનને ઉચ્ચ કોટિનું બનાવવાનું, પાપ સિવાય અન્ય કોઇથી નહિ ડરવાનું, બીક અને લોભને વશ થઇ બીજાને નહિ નમવાનું, મનુષ્ય માત્ર એકલાનેજ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રને સુખી કરવાનું અને બીજાઓને આપતિ-ઓમાંથી છોડાવવાનું શિક્ષણ અપાય છે. ત્યાં ચોરી થતી નથી, કજીઓ ટટો થતો નથી, કદાચ દુર્જેવે કરી કોઇનાથી કોઇ અપરાધ થાય છે તો તેનો ધર્મગુરુ તેને એવી રીતે સમજાવે છે કે તરતજ તે માફી માગી લે છે અને પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે જોયી તના

પાપનું નિવારણ થાય છે. રામનારાયણ, સુશીલા અને ધનશ્યામ ગામના અન્ય વતનીઓની માફક એક બીજાને સમાન ગણી પોતાનું જીવન ગાળે છે. તેઓ પોતાને ગામનાં સેવક માને છે અને પોતાનાથી બનતી સેવા ઉઠાવે છે.”

આવી રીતે કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. અચાનક એક નવીન બનાવ બન્યો.”

આખા દેશમાં હાહાકાર મચી રહ્યો છે. દેશભરની સઘળી દુકાને બંધ છે, નિશાળો બંધ છે, કોલેજો બંધ છે, કોર્ટો-કચેરીઓ બંધ છે, લોકો ઉદાસ જણાય છે. કોઈના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી. અંતઃકરણમાં અગ્નિજ્વાળા બમ્બૂડી રહી છે. કોઈની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં કરે છે; તો કોઈ નિઃશ્વાસ નાંખે છે. સર્વ એક બીજા પ્રત્યે જોયા કરે છે, બોલવાના પ્રયત્ન કરે છે પણ બોલી શકાતું નથી. આજે મોહન ! પ્યારા મોહન ! ભારતની આંખોના તારા મોહન ! ભારતના પ્રાણ મોહન ! ભારતિયોના આત્મા મોહન ! અન્યાયાઓની આંખોના કાંટા મોહન, જુલમીઓના હૃદયમાં હરધડીએ બ્લીક ઉત્પન્ન કરનાર મોહનને જોલખાનામાં પુરવામાં આવ્યો છે. તેને જીવનો દફનાવવામાં આવ્યો છે.

શરુઆતમાં સમાજ તેની કદર કરી શકી નહિ પરંતુ તેના અદૃશ્ય થવાથી તેની કદર અને તેની ઉપયોગિતા સમજાઈ છે.

ગાંધીજીને પકડ્યાને આજે ત્રણ દિવસ થયા છે. ગાંધીજીને સાબરમતીની જેલમાં ગોંધિવામાં આવ્યા છે.

રામનારાયણ, સુશીલા, ધનશ્યામ અને સંતોષપુર ગામના વતનીઓ જોલખાનાની બહાર એકઠા થયા છે. ત્રણ દિવસ થયાં તેઓએ ખોરાક લીધો નથી. પ્રત્યેક પ્રાન્ત, પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક ગામના રહીશો

ખોતાના પ્રાન્ત, નગર અને ગામના જલખાનાની ખહાર એકઠા થયેલા છે, છતાં ત્યાં અસતોષનું નામ સરખું પણ જણાતું નથી, કંઈ પણ ગરબડ નથી, ટૂટો ફિયાદ નથી. મહાત્મા ગાંધીની જય, હિન્દુ મુસલમાનની જય, વન્દેમાતરમ્ અને અહિંસામય અસહયોગની જય સિવાય અન્ય શબ્દો સંબળાતા નહોતા.

સરકારે ગરકરી દુકડીઓ હરેક જગ્યાએ અને ખાસ કરીને સાબરમતી જેલ આગળ સજા કરી રાખી છે. ચોતરફ મશીનગનો ગોઠવી રાખી છે, આકાશમાં બલુનો ચકકર મારી રહ્યાં છે.

ત્યાં નવો વોઇસરાય અને નવો સેનાપતિ આવ્યો છે. દેશબક્ષિતના દંભ રાખનારાઓ પણ ત્યાં આવેલા છે. તેઓ સરકારના લશ્કરખળ, મશીનગનો અને હવાઇ જહાજો બતાવીને કહે છે કે જ્યાં સુધી સરકાર દબા કરે છે ત્યાં સુધી સર્વ સારું છે. તમે છાનામાના ચાલ્યા જાઓ. મૂર્ખ બની તમારા પ્રાણની આહુતિ ના આપો. વોઇસરાય સાહેબની જીમ જરા હાલશે તો તમે કુતરાને મોતે મરી જશો. લોકો કંઈ પણ જવાબ આપતા ન હોતા. તેઓ તો માત્ર મહાત્મા ગાંધીની જયના ધ્વનિથી આકાશમંડળને ગમતી મૂકતા હતા. તે ધ્વનિ ઢોંગી અને કૃત્રિમ દેશબક્ષિતોનાં કાળજી આળી નાખતો હતો.

“સરકાર ગભરાઇ ગઇ છે. લોકો અડગ છે. તેમને નથી પરવા ખાતાની કે પીવાની, તેમને નથી પરવા મરવાની કે જીવવાની, તેઓ નથી ડરતા લશ્કરથી કે મશીનગનોથી.”

“એક તરફ મશીનગનો મોં ફાડીને મારવાને ઉભી કરેલી છે તો બીજી તરફ તેનો માર સહન કરવાને નિહરતા જણાય છે, એક બાજુ મોંબ ગોળાઓથી ભરેલાં હથોડી વિમાનો આંટા મારી રહ્યાં છે તો બીજી તરફ તેનો સહાર કરવાને

તત્પરતા જણાય છે, એક તરફ પશુબળનું જોર છે તો બીજી તરફ આત્મિક શક્તિનો પ્રભાવ જણાય છે, એક તરફ સન્તાનો પ્રતાપ બતાવી સર્વને દયાવી વ્યવસ્થા છે તો બીજી તરફ અન્યાય અને અત્યાચારથી કંટાળેલાં હૃદયો સન્તાનું બળ અજમાવેલું જોવા હિત્સુક જણાય છે, એક તરફ હિંસા 'કરનાર પશુઓના ભયંકર અવાજો તો બીજી તરફ પ્રેમ, દયા અને ક્ષમા છલકાતાં જણાય છે. એક તરફ પાશ્વિક સત્તાજમાવવાના વિચારો બ્યાકુળ બની રહ્યા છે તો બીજી તરફ પરમાત્માવી સત્તા મનુષ્ય માત્રને સમાન સમજવાની ધૃશ્વરી આજ્ઞાની સત્તા સ્થાપિત કરવાના વિચાર આનંદમાં વધારો કરી રહેલા જણાય છે. એક તરફ પશુ શક્તિ કમી થઇ જવાની ચિન્તા છે તો બીજી તરફ મનુષ્યતા પ્રાપ્તિનો આહ્વાદ જણાય છે. ”

“ કેવું અપૂર્વ દ્રશ્ય ! કેવો આત્મસંયમ ! કેવો મનોનિયંત્ર ! ”

“ વોઇસરોયને સમાચાર મળતા રહે છે કે પ્રોફેસરો, માસ્તરો અને વકીલો રાજનામાં આપી રહ્યા છે. સર્વ કોઈ એકજ વાત કહે છે. સર્વ કોઈ એકજ બાબત જણાવે છે, સર્વનાં રાજનામાંમાં એક સરખું જણાવેલું છે કે અહિંસાનો પ્રચાર કરી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનો રસ્તો બતાવનારને જે સરકાર કેદ કરવા માગે છે તે સરકારની સેવા કરવી કેવળ અન્યાયજ છે. વિદ્યાર્થીઓનાં માથાપો પશુ કહે છે કે જે સરકાર, અહિંસા ધર્મ ફેલાવનારને કેદમાં નાખવા ઇચ્છે છે તે સરકારની નિશાળોમાં અમારાં બાળકોને એકલવાં એ મહાન અધર્મ છે, જે સરકાર શાન્તિ પ્રસારક શિક્ષણ ઇચ્છતી નથી અને શાન્તિનો પ્રચાર કરનારને અધારી કોટડીમાં ધુસવા માગે છે તે સરકારની કોર્ટોમાંથી ન્યાયની આશા કેમ કરી રાખી શકાય ? ”

“અમારા એક માનનીય મિ. હિન્દુસ્તાનીએ વોઇસરોય મહાશયને કહ્યું કે જો આપ આ ટોળાને સત્વર વિખેરી નાખવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો તો મોટું બંડ થશે. કોણ જાણે આ લોકો કયે વખતે બળવો ઉઠાવશે.”

મુખ્યમંત્રી ગવરનર, સેનાપતિ અને વોઇસરોયે હથિયારનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય એકત્ર થયેલા ટોળાને વિખેરી નાખવા પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને હુકમ કર્યો.”

“પોલીસના સિપાઇઓ છૂટ્યા. તેઓ ડંડા કઢાડીને લોકોના માથાંપર ઉમામી ધમકી આપવા લાગ્યા કે તમે લોકો અહીંઆથી જાઓ નહિતો તમારાં હાડકાં ભાંગી નાખવામાં આવશે. આ ધમકીથી લોકો ડર્યા નહિ, છેવટે પ્રહાર થયા પણ કોઇએ તરફપુર જગ્યા છોડી નહિ. જોને જોને માર પડતો તે તે મહાત્મા ગાંધીજીના જય, અહિંસા ધર્મની જય, ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની જય બોલાવતો અને વન્દેમાતરમનો પ્રચંડ ધ્વનિ ઉચ્ચારતો.”

મારતાં પોલીસના સિપાઇઓ થાકી ગયા પરંતુ અહિંસા ધર્મનું રહસ્ય સમજવાથી એં કે ચૂં બોલ્યા સિવાય સર્વ કોઇ જ્યાં ને ત્યાં ઉભાજ રહ્યા.

વોઇસરોય હેરાન થયો, ગવરનર ગભરાઇ ગયો અને પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ કંટાળી ગયો. કરે શું ?

“ભારતનો ઢોંગી શુભચિન્તક હિન્દુસ્તાની વોઇસરોયને કહેવા લાગ્યો કે આ લોકો મક્કમ રહ્યા છે તેમની નિર્લજ્જતાની હદ આવી રહી છે. જ્યાં સુધી તેમાંના હજાર પાંચસોના જીવ નહિ જાય ત્યાં સુધી તે લોકો ત્યાંથી ખસનાર નથી.”

વોઇસરોયે, ગવર્નર અને સેનાપતિ તરફ જોયું. ગવર્નર સમજી ગયો અને માથું નમાવ્યું. માથું નમાવે નહિ તો કરે શું? પંજાબના હુત્યાકાંડનો તાજો દાખલો તેની આંખો આગળ રમી રહ્યો હતો. બદનામીનો જગતભરમાં ઉઠેલો અવાજ તેના કાનમાં અથડાયા કરતો હતો.”

“સેનાપતિ પોતાની દ્રષ્ટિ ફેરવી. થોડીવાર સઘળા યુવ રહ્યા પણ હિન્દુસ્તાનીથી યુવ રહેવાયું નહિ. તે બોલ્યો કે સેનાપતિ સાહેબ, તમે કેમ કંઈ બોલતા નથી?”

“નારાજ થતાં સેનાપતિએ કહ્યું કે યુવ રહો. મારી સાથે ના બોલો? તેણે બીજી તરફ મોં ફેરવી દીધું?”

“થોડીક વાર શાન્તિ રહી. છેવટે વોઇસરોય શાન્તિનો ભંગ કરી કહેવા લાગ્યા કે, સેનાપતિ સાહેબ! મિ. હિન્દુસ્તાની હિન્દીઓને સ્વભાવ આપણાથી વધુ સારી રીતે જાણે છે. તેમની સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવામાં શી હાનિ છે?”

સેનાપતિએ વોઇસરોય તરફ આશ્ચર્યચક્રિત નજરથી જોયું અને કહ્યું કે તમે અંગ્રેજ બચ્યા થઈ શી હાનિ છે તે કહો છો?”

“વોઇસરોયે કહ્યું કે જો આ લોકો હઠીલાઈ કર્યા કરે તો પછી સરકારનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલશે? આ પ્રકારે તો સરકારની જડ ઉખડી જાય!”

સેનાપતિએ ગંભીરતાથી કહ્યું કે હઠીલાઈની સજા મોત હોય નહિ. તેમને કેદ કરો અથવા તેમનો દંડ કરો.”

વોઇસરોયે કહ્યું કે તેઓ સમજી ક્યાં ડરે છે? સિપાઇઓ મારી મારી ચાક્યા પરંતુ તેઓ પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યા નથી. જેલથી પણ વધુ ખરાબ સજા તેઓ સહન કરવા તૈયાર છે તો તેમને જેલખાનામાં પુરવાથી શું ફાયદો થવાનો છે. કદાચ તેમ કરીએ પણ આટલાં માણસોને રાખવાને જેલખાનામાં જગ્યા ક્યાં છે?”

સેનાપતિ—“તો પછી તેમને અહીંઆજ બેસી રહેવા દો.”

વેઇસરોય—“તેમની સંભાળ કોણ રાખશે ?”

સેનાપતિ—“સંભાળની શી જરૂર છે ? તેઓ તો સુખચાપ બેઠા છે.

મિ. હિન્દુસ્તાની—“પણ લશ્કરતી પહોંકથીજ તેઓ જાંપીને બેઠેલા છે. અહીંઆંથી લશ્કર જશે કે તરતજ તેઓ જલખાના ઉપર હુમલો કરશે અને ગાંધીજીને છોડવશે. આવ્રાજ વિચારથી તેઓ અહીંઆં એકઠા થયા છે.”

સેનાપતિ તિસ્કારની નજરથી કહેવા લાગ્યો; “ખરી વાત છે ! તમે તેમના દેશમાં હોવાથીજ તેમનાં અંતઃકરણ ઓળખી શકો છો ! પરંતુ આખા દેશનાં કેદખાનાં આગળ એકઠા થયેલા માણસો શા માટે એકઠા થયા છે ? શું પ્રત્યેક કેદખાનામાં એક એક ગાંધી છે ?”

વેઇસરોય—“કપ્તાન સાહેબ ! આપણે જે આ લોકોને અહીં-આંથી નહિ હઠાવીએ તો મોટી બદનામી થશે, બ્રિટિશ સરકારને અહીં રાજ્ય કરવું કઠણ થઈ પડશે, જગતમાં સરકારનું બળ ઓછું થએલું સમજાશે માટેજ મિ. હિન્દુસ્તાનીની સલાહ મને તો યોગ્ય જણાય છે.”

સેનાપતિએ મગફર થઈ કહ્યું; માફ કરજો સાહેબ ! હું એક બહાદુર સિપાઈ છું. હું જલ્લાઈ નથી. વીરની તલ્વાર બરોબરીઆમાં ચાલી શકે. હું કસાઈ નથી કે તેમનાં માથાં ફડોફડ ઉડાવી દઈ અગર તેમની કતલ કરવાનો હુકમ આપું. બ્રિટિશ સરકારનું બળ હારેની માફક માણસોની કતલ કરવાથી વધી જવાનું નથી અમર બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય જલ્લાઈતું કાર્ય કરવાથી કદી શકશે તો પછી બહેતર છે કે એવી સરકાર ન રહે. હું બ્રિટિશ બચ્ચો છું.

બ્રિટિશ તો બહાદુરની માફક મારવા મરવાનું જાણે છે નહિ કે જલ્લાદોની માફક મારવાનું.”

સાહેબ! “હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય તેની પ્રજાને સુખી કરવાને માટેજ હમ્મરે આપણને આપ્યું છે, તો પછી શું તમે તે લોકોને મારી નાખશો! તેમની કતલ કરી પરમાત્માની આજ્ઞા તોડશો! મારાથી તેવું કાર્ય નહિજ બની શકે. જે બ્રિટિશરોની હમ્મજા રાજ્ય કરવાની હોય તો પ્રજા સાથે સમાનભાવ રાખીનેજ રાજ્ય કરી શકે છે, નહિ કે તેમને મારીને. જે લોકો ઉપર આપણે રાજ્ય કરવાનું છે તેમને મારી નાખીશું તો પછી કોની ઉપર રાજ્ય કરવાનું રહેશે! શું મિ. હિન્દુસ્તાની જેવા ખુશખતીઆ લોકો ઉપર!”

“મિ. હિન્દુસ્તાની જેવાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ મને તો યોગ્ય જણાતું નથી. જે લોકો પોતાના દેશ પ્રત્યે વફાદાર નથી, જેઓ પોતાના બાઈઓની, પોતાના દેશઅન્ધુઓની અને પોતાના ધર્મઅન્ધુઓની કતલ કરાવવા ઉત્સુક છે તેઓમાં આપણા પ્રત્યેની વફાદારીની આજ્ઞા કેવી રીતે રાખી શકાય!”

“મુઅઘના ગવર્નરે કહ્યું; હત્યા ઉપર મો શ્રદ્ધા નથી. આજે દોઢસો વર્ષ થયાં બ્રિટિશ સરકાર ભારત ઉપર રાજ્ય કરી રહી છે; તે તેના સૈનિક બળથી અગર દારૂગોળાથી નહિ પણ બ્રિટિશ સરકારમાં તેમનો વિશ્વાસ હતો તેથી. જ્યાં સુધી હિન્દીઓ, અંગ્રેજો ન્યાયના સાક્ષાત અવતાર છે, તેમનું રાજ્ય રામરાજ્ય જેવું છે, તેમના રાજ્યમાં વાઘ અને બકરી એકજ જગ્યાએ પાણી પીએ છે એમ સમજતા હતા ત્યાં સુધી તેઓ સામા થતા નહોતા, સરકાર વિરુદ્ધ એક પણ જખ્મ નહોતા બોલતા. કેટલાકોએ સરકારની વિરુદ્ધ અગવળ કરી પણ તેમને હિન્દીઓ તરફથી મદદ નહિ મળી અને તેમની અગવળ પડી બાગી.”

“પંખખના હલ્યાકાંડ પહેલાં અને હંટર કમિટિનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો ત્યાં સુધી ગાંધીજી પણ બ્રિટિશ સરકારમાં પુરો વિશ્વાસ રાખતા હતા અને તેમણે સરકારની મોટી મોટી સેવાઓ પણ કરી; પરંતુ તેજ ગાંધી હવે આપણો કટ્ટો ક્ષત્રુ બન્યો, આખું ભારત તેનું કહેવું માનવા લાગ્યું તેનું કારણ શું ? તેજ પંખખનો હલ્યાકાંડ !”

“આજ સુધીમાં આખી દુનીઆમાં એવો કોઈ રાજનીતિજ પુરુષ પેદા થયેલો કે જેના મન, વચન અને કાર્યનો પ્રવાહ એક સરખી રીતે ચાલ્યો હોય ! ગાંધીજી તો જે વિચારે છે તેજ બોલે છે, જે બોલે છે તે વ્યવહારમાં મુકે છે. તેના શિક્ષણનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. લોકો ઉપર ગુલમ ગુમ્મરવામાં આવે છે તોય તેઓ સહન કરી બેસી રહે છે. કુદરત પર, માનસિક સ્વાભાવિક વૃત્તિઓપર આટલો અધિકાર જમાવવો એ પ્રત્યેકને માટે સહેલું કામ નથી. તેમ કરવાનું બળ માત્ર એક ગાંધીમાં જ છે. જે ગાંધીના કંબળમાં કરોડો મનુષ્યનાં દિલ છે, જે ગાંધીના ઉપદેશથી લાખો કરોડો માણસો કોઈપણ પ્રકારની આશંકા અને ડર રાખ્યા વિના પોતાની જાતની આહુતિઓ આપવા તૈયાર થયેલાં છે, તેજ ગાંધીની આજ્ઞા લઈ શું તેઓ મોટો બળવો ન કરી શકે ? પણ નહિ, ગાંધી એવો માણસ નથી, લોહી વહેવડાવવું તો એક બાળુએ રહ્યું પણ કોઈ મનુષ્યનું દિલ દુઃખાવવામાં જે પાપ સમજે છે તેની શિખામણથી લોકો જેલખાના ઉપર હલ્લો કરે એમ માનવું એ કેટલી બધી મૂર્ખતા કહેવાય ! “આવા જવાબ મળવાથી વાઈસરોયે ઇંગ્લાંડ તારથી ભારત મંત્રીને પૂછાવ્યું કે હવે શું કરવું ? ભારતમંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે કાલે આ બાબત પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરીશ અને ત્યાં જે નિશ્ચય થશે તે જણાવીશ.

“ભારતમંત્રી, વોઇસરોય, સેનાપતિ, મુંબઇનો ગવર્નર તથા બીજા સર્વ પ્રાન્તોના સુબાઓ વર્તમાન કઠણ સ્થિતિના વિચાર કરતા કરતા પોતપોતાના પલંગોમાં સુઇ ગયા. સુતા ખરા, પણ ઉંઘ આવી નહિ. આધુનિક વિકટ સ્થિતિની ચિંતાથી તેમને શાન્તિ આપનારી નિદ્રા દૂર ભાગી ગઇ. કોઇ નિશ્ચય કરતો કે હત્યાઓ ક્યાં વિના સ્થિતિ સુધરવાની નથી, કોઇ વિચારતો હતો કે એ ચાર દિવસ સખરી રાખવી કે જેથી લોકો ભૂખના માર્યા આપોઆપ સમજી જશે, અને કોઇનું દિલ સાક્ષી પુરતું હતું કે હિન્દને સ્વરાજ્ય આપ્યા વિના છુટકોજ નથી.”

‘પોતપોતાના વિચારો દૃઢ કરતાં કરતાં સર્વને શાન્તિમય ઉંઘ આવી ગઇ.’

“ઉંઘમાં તેઓને સ્વપ્નું આગ્યું. સ્વપ્નામાં તેમણે કોઇ દિવ્ય આકૃતિ તેમને ઉદ્દેશીને બોલતી જોઇ. સર્વેએ ધ્યાનપૂર્વક જોયું. જોયું તો પ્રભુ ઇસુની મૂર્તિ દેખાઇ. સર્વેએ ઘુંટણીએપડી પ્રણામ કર્યા. પ્રભુ ઇસુએ કહ્યું કે હવે તમે લોકો જીવનમ બંધ કરો. હવે આ રાજ્ય અહીંના વતનીઓને સોંપી દો. આટલા દિવસ પરમાત્માએ તમને તેમનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યા હતા કારણ કે તેઓ માંદોમાંદો લડી મરતા હતા. હવે તેઓએ તે કુટેવ છોડી દીધી છે; તેઓ સર્વ એક સંપી બન્યા છે. આટલા દિવસ તેઓ પરમાત્માને વિસરી ગયા હતા. હવે તેઓ પરમાત્માને ઓળખી શક્યા છે. હવે તેઓ કર્યા કર્મની સમ્મ બોગતી, પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરી પવિત્ર થયા છે જેથી હવે તમારે તેમના પર રાજ્ય કરવાની બિલકુલ આવશ્યકતા નથી. તેઓ પોતેજ પોતાનું રાજ્ય સંભાળી શકે તેમ છે. તમે અહીંઆંથી તમારી કોઠી ઉઠાવી લો. અમર જો તમને આ ભારતદેશ પસંદ હોય તો ત્યાં ભારતીય બનીને રહો, હિન્દીઓની સમાન તમને પોતાને માનો—

સમજો. પ્રેમથી તેમની સાથે હળી મળી રહો. એ બૂધી જાઓ કે તમે અંગ્રેજ છો અને તેઓ હિન્દી છે, તમે ગોરા છો અને તેઓ કાળા છે, તમે રાજ્યકર્તા છો અને તેઓ રેમત છે, તમે ધનવાન છો અને તેઓ ગરીબ છે, તમે બળવાન છો અને તેઓ નિર્બળ છે. તમે સમજો કે તમે અને તેઓ સર્વ એક પરમાત્માનાં બાળક છો, તમે અને તેઓ મનુષ્ય છો, તમે અને તેઓ એક બીજાના ભાઈ છો. ”

“ ગાંધીને સતાવો નહિ. તે પરમાત્માનું સર્વથી વધારે બહાલું બાળક છે. તેને માટે આપું જગત ગર્વ ધરાવે છે. ગાંધીને જેલમાં નાંખી જગતનું દિલ દુખાવો નહિ. ”

“ કાલે સૂર્ય ઉગતાની સાથેજ ગાંધીને છોડી દો. હિન્દીઓને સ્વરાજ્ય આપી દો અને તેમની સાથે મિત્રમંત્રુ બાવે રહો અને જો આથી વિરુદ્ધ વર્તન કરશો તો પરમાત્માની આજ્ઞા તોડવા બદલ તમારે સજા ભોગવવી પડશે. ”

“ મહાપુરુષ અદૃશ્ય થઇ ગયા. તેમણે આ વાત સ્વપ્નામાં પાર્લામેન્ટના સર્વ મેમ્બરોને પથ્થુ કરી હતી. ”

“ બીજે દિવસે પાર્લામેન્ટ ભરાઇ. ભારતમંત્રીએ ભારતની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું. પાર્લામેન્ટના મેમ્બરોએ એક અવાજે કહ્યું કે ગાંધીને છોડી દો અને હિન્દને સ્વરાજ્ય આપો. પરમાત્માનો નેવો હુકમ છે. ”

“ આ પ્રકારની સલાહ મળતાં ભારતમંત્રીનું હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યું. પાર્લામેન્ટના મેમ્બરોએ આજે પરમાત્માની આજ્ઞા પાળી ખુશી થયેલા જણાતા હતા. આજે તેઓએ મનુષ્ય કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યું હતું. ”

“હિંદુસ્તાનમાં વોઇસરોયને તાર મળ્યો. તેણે તે તાર સેનાપતિ અને ગવર્નરને બતાવ્યો અને પોતાને આવેલા સ્વપ્નની હકીકત કહી સંભળાવી. બેઉ જણ બોલી ઉઠ્યા કે અમને પણ તેવું જ સ્વપ્ન આવ્યું હતું.”

■ “વોઇસરોય, સેનાપતિ અને ગવર્નર જોડાવાને જઇ પહોંચ્યા. દરવાજો ઉઘડાવ્યો અને મહાત્માજીને બોલાવ્યા. તેઓશ્રી આવ્યા. તેમના ચહેરા પર શાંતિ હતી. આંખોમાંથી પ્રેમજ્યોતિ નીકળી રહી હતી. વોઇસરોયે પ્રેમપૂર્વક હાથ મીલાવ્યો. સેનાપતિ આનંદમગ્ન બની બેઠ્યો અને ગવર્નરે આદરસત્કારપૂર્વક માથું નમાવ્યું. લોકોએ મહાત્માજીને જોતાં વાર વહેંચાતરમ, મહાત્મા ગાંધીજીની બચના નાદથી આકાશ ગમ્ભીર મૂક્યું.”

“વોઇસરોય ભારતમંત્રીને તાર મહાત્માજીના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે મિ. ગાંધી ! આજથી તમારો દેશ સ્વતંત્ર થયો છે, આજથી હિન્દીઓના ગળામાંની ચુલામી જાંજીર નીકળી ગઇ છે, આજથી હિન્દીઓ શાસિત પ્રજા નથી, આજથી અમે અને તમે સમાન છીએ, આજથી આ દેશનો રાજ્યકર્તા હિન્દીઓ પસંદ કરે તે બનશે.”

‘બીજી ક્ષણે સર્વત્ર વિચિત્રતા મહાસુરૂષની માર્તિ સુશીલાને સંબોધી બોલવા લાગી; કેમ સુશીલા? ભારતને સુદીન પ્રાપ્ત થયો નિ? અહિંસાનાં તપ કળ્યાં ને?’

‘સુશીલા આભારની ઉર્મી વ્યક્ત કરતાં તે મહાસુરૂષનાં ચરણ ચૂસવા આગળ વધી. એટલામાં કચ્છપરે સ્થર પડ્યો; ‘સમુદ્ર ઉતાવળ ન કરે તે’ જે જોયું, એ તો તારા મનોબલની પ્રતિબિંબ છે હવે

હિન્દીઓએ પોતાનાં પાપ ધોયાં નથી, હિન્દની પ્રજાએ મહાત્મા ગાંધીનો કાર્યક્રમ પાર પાડ્યો નથી, અને જ્યાં સુધી તે તેના મૂળભૂત હેતુને અનુલક્ષી હૃદયપલ્લે ન કરે, ત્યાં સુધી મનોભાવના સફળ થવાની આશા આકાશકુસુમવત છે. લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સ્વરાજ્ય કામનું આપ્યું મળતું નથી. પ્રભુ કદિ છેતરાતો નથી. હજી તારા જેવાં મહાત્માજીના અનુયાયી તરીકે જાહેરમાં આવેલાં મનુષ્યોની કસોટી ક્યાં થઈ છે? એ કસોટીમાંથી પાર પડેલા માણસો જરૂર એક વખત હિન્દનો ઉદ્ધાર કરી શકશે-પણ એ સમય દૂર છે. હવે કસોટીનો સૂર્ય ઉગી ચુક્યો છે. પ્રભુ હિન્દી પ્રજાની આત્મશુદ્ધિની પ્રતિક્ષા કરી રહ્યા છે. ઉત્તિષ્ઠ જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિ બોધત”

સુશીલાનાં નેત્ર ખુલી ગયાં. તે સ્વપ્નના વિચાર વમળમાં ગૂંચવાઈ. પ્રભાતનો પ્રારંભ થઈ ગયો હતો. પક્ષીટંદ કીલકીલાટ કરી રહ્યાં હતાં.

“ધનશ્યામ !” બીજાના પરથી રામનારાયણે પુત્રને સાદ કર્યો. સુશીલા સદાળી બેઠી થઈ ગઈ. પતિની માંદગીનું સ્મરણ થયું અને તે સાથેજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિના વમળમાંથી તે મુક્ત થઈ. તે ઉડીને પતિના મસ્તક પાસે બેસી પતિનું મુખાવલોકન કરવા લાગી.

“ધનશ્યામ ક્યાં ગયો ?” પુનઃ રામનારાયણે પ્રશ્ન કર્યો.

એટલામાં ધનશ્યામે એકદમ આવીને શ્વાસનર્થા સ્વરે કહ્યું; “ગાંધીજી ગીરફતાર થયા છે. જાહેરમાં હડતાળ પડી ચુકી છે. લોકોનાં મુખ લેવાઈ ગયાં છે. બાપુ, હવે મહાત્માજીના પુનિત ચરણથી આ જુંપડી પાવન થવાનો સંભવ નથી. આપ તેમના દર્શન માટે ઝંખ્યા કરો છો; પણ લાચાર છું. આપનાથી પ્રવાસનો શ્રમ સહન થાય તો

એક ઇલાજ છે. પણ આપની અશક્તિ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે એ ઇલાજનો ઉપયોગ સુધ્ધાં થાય તેમ નથી. ”

“ બેટા, કોઈ પણ ઉપાયે તેમનાં દર્શન તો કરવાંજ જોઈએ. એ પહેલાં જો મારું અવસાન થશે તો મારો ઉદ્ધાર નહિ થઇ શકે. ધનશ્યામ, હું તારો ઇલાજ સમજ્યો છું. આપણે અદાલતના મકાનમાં એ પ્રભુના સાચા પુત્રનાં દર્શન કરી શકીશું. ચુકાદાની તારીખ કયી નક્કી થઇ છે તેની તપાસ કરી આવ. આગલી રાત્રે ટ્રેનમાં આપણે નીકળી શકીશું. જો ! જો ! પ્રભુ મને કોઇ અણુધારી ચેતના આપતો જણાય છે. મને લાગે છે કે એટલો શ્રમ હું જરૂર સહી શકીશ. ”

સુશીલા—“ શું મહાત્માજી ગીરફતાર થયા ? સાચી વાત ? કંઈ ભૂલ તો નથી થતી ? હું માનતી હતી કે ગાંધી એ પ્રભુના અવતાર છે, એ કોઇ અજ્ઞ અમત્કારિક રીતે અંગ્રેજ પ્રજાને આંજીને હિંદને સ્વાધીનતા અપાવશે પણ એ તો કેદ થયા ! ”

ધનશ્યામ—“ આ દેશમાં મહાન દુઃખની વાત એજ છે. પ્રજા સ્વાકામનો સિદ્ધાંત સમજતીજ નથી. સર્વતા મનની એજ અભિલાષા રહે છે, કે જાદુગરની લાકડીના હાતન ચત્રનની માફક આપોઆપ ઇચ્છા મુજબ બની જવું જોઈએ. ”

સુશીલા—“ મારી સમજ તો એવી છે કે, ગાંધીજી કોઇ અજ્ઞ રીતે જોડમાંથી છુટા થઇ આવશે. શ્રી કૃષ્ણના જન્મવૃત્તાંતથી પ્રભુની શક્તિ કેવી હોય છે તે આપણે જાણીએ છીએ. અસહકારનાં જે આંદોલનો ચાલી રહ્યાં હતાં અને તેથી દેશમાં જે પવિત્ર વ્રાતાવરણ બંધાતું જતું હતું તે શું એક અમત્કાર ન હતો? એ પહેલાં પાંત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષોથી વિદ્વાનો પોકાર કરે જતા હતા અને ૧૯૦૮ માં ધણીએ

પડકાર અપાયા હતા પણ તે સર્વ વૃથા ગયા હતા તે યાદ કરો. એ પછી કેટલોક કાળ ગયા પછી એકદમ પરિવર્તન થયું તે શું અવતારી પુરુષ વિના કોઈ કરી શકે ખરું?"

રામનારાયણ—“હું સુદ્ધાં એમજ માનું છું. જરૂર એ મહા પ્રભુ માનવ લીલા ખેલી રહ્યા છે. એ મોહનની મોરલી આ દેશની પ્રજાને કચડી નાખનાર માનવીઓને નચાવી રહી છે. અંગ્રેજ પ્રજાને એના આગળ શીર નમાવેજ છૂટકો છે. એને શિક્ષા કરવાની એક મામુલી ન્યાયાધીશ હિમ્મત કરે એ અશક્ય છે. બહુ હશે તો આજ કાલમાં વિનાયકથી તાર આવી રહેશે કે, એ પ્રભુની ઇચ્છા મુજબ સર્વ વ્યવહાર આદરવામાં સલામતી છે.”

ધનશ્યામ—“જળરી વાત કરી. શું તમે બંને એમ માનો છો? આ હિલચાલમાં દોરનાર માતાની પ્રથમથી આવી માન્યતા હશે એમ કદપતું મારે માટે સુસ્કેલ હતું. હું એ વાત સ્વીકારતો નથી અને મહાત્માજી પણ અનેક વખત કહી ચુક્યા છે કે, સ્વરાજ્ય આકાશમાંથી અંધર આવી મળવાનું નથી. હું પણ તમો સમજાના જોડે માનવી છું. એક રીતે એમને શિક્ષા થાય તો સારું. એથી લોકોની ઘેલી સમજ નષ્ટ થશે અને સમજી શકશે કે પ્રજાએ પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનું કાંઈ ઉપાડી લેવાનું છે. આપણે પોતેજ આપણા ગુરુ થવાનું છે. અકસ્માત કોઈ દેવી પ્રભાવથી અંગ્રેજ પ્રજા હિંદનો કોનારો છોડી જાય એવી સ્વપ્નેય આશા રાખશો નહિ.”

સુશીલાને સ્વપ્ન શબ્દ પરથી પોતાને આવેલા સ્વપ્નનું સ્મરણ થયું. તે સ્વપ્ન કહેવા તૈયાર થઈ, પણ કંઈક વિચાર કરી તેણે એ વિચાર પડતો મૂક્યો. તેણે થોડી વારે કહ્યું, ‘ધનશ્યામ, તારા વિચાર

સત્ય લાગે છે. મારો ખ્યાલ હવાઇજ હતો. ખેર, હાલ તુરત તો એમને મહાત્માજીનાં દર્શન થાય તેવી ગોઠવણ કર.”

ધનસ્થામ—“તા. ૧૮-૩-૨૨ ના રોજ અદાલતમાં કામ ચાલનાર છે એવા સમાચાર જાહેર થઇ ગયા છે. આપણે ત્યાં જવું જોઇશે.”

રામનારાયણ—“કંઈ શીકર નથી, એક વખત દર્શન થશે એટલે મારા આત્માને અનુપમ શાંતિ મળશે એ વિષે મારી પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.”

ધનસ્થામ—“મારા મત પ્રમાણે આજે સાંજે અમદાવાદ જવા નીકળીએ તો સાડે. ત્યાં બે દિવસ આરામ લઇ શકાશે અને સવડ હશે તો જોલની કોટડીએ જઇ દર્શન કરી શકીશું.”

સુશીલા—“એમજ કરીશું.”

આજે તા. ૧૮મી માર્ચ ૧૯૨૨ નો દિવસ હતો. જગત્રિખ્યાત મહાન પુરૂષનો ઇન્સાફ સરકારનો એક ન્યાયાધીશ કરનાર છે એ શખ્દો પ્રજાને વિચિત્ર લાગતા હતા. પ્રજાને એ વાત બહુ ભારે લાગતી હતી. નિર્બળો પોતાની નબળાઇ ઉપર જીવી રહ્યા હતા, સખાઓ ભારતની અમોઘ શક્તિ ઉપર આશા રાખી રહ્યા હતા અને બંને બાજુ વિચાર કરી કરીને પગલાં ભરનારાઓ સરકારની સત્તાથી અંજાઇ ગયા હતા. સર્વ કોઇને મહાત્માજીની ગીરફતારી સાલતી હતી, પણ સ્થિતિ ઉપર કહી તેવી હતી એટલે સર્વજ્ઞ વાતનું સ્વરૂપ માત્ર ભારે બન્યું હતું. પ્રજાની અદાલત તરફ જવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઇ પડી હતી પણ અસહકારીઓએ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી લેવાની દૂર અંદેશી વાપરી હતી. તેઓ લોકોને ઘર ઝાલી બેસવાની સલાહ આપી રહ્યા હતા. લોકોએ પણ પ્રસંગ સમજી મહાત્માજીની આજ્ઞાને વલ્લ રહે-

વાનો ધર્મ માની તે સલાહને સ્વીકારી લીધી. સરકારે તો કલ્પેલું કે અદાલત આગળ બારે ગદ્દી થશે અને તેથી તેણે પોલીસ ફાજ ખડકી દીધી હતી. શાહીઆગના સરકીટ હાઉસ આગળ લગભગ સત્રું સત્રું લાગતું હતું. વખત જતાં થોડા ઘણા માણસો આવ્યા પણ બંદોબસ્તની ધમાક વ્યર્થ થઇ પડી.

ધનશ્યામ, રામનારાયણ અને સુશીલા દસ વાગ્યાનાં આવેલાં હતાં. તેમને પરીચિત દેશનિષ્ઠ અને રાજનિષ્ઠ મિત્રોએ અદાલતમાં બેસવાની સવડ કરી આપી હતી.

બરાબર પોણા બાર થતાં મહાત્માજીની પધરામણી થઇ. સર્વેએ ઉભા થઇ નમન કર્યું. લગભગ દોઢ કલાક કામ ચાલ્યું અને તેમાં ન્યાયાધીશે છ વર્ષની સજા ફરમાવી મહાત્માજીને લોકમાન્યની હારમાં બેસાડ્યા. ન્યાયાધીશ પોતાનું કામ કરી ચાલ્યા ગયા. હાજર રહેલા સરકારી અને ધૂનીનસરકારી સર્વના કંઠ બરાબ આવ્યા. રામનારાયણને દુમો બરાબ આવ્યો હતો અને ક્ષણવારમાં તેમનાથી રડી દેવાયું. એથી મહાત્માજીનું લક્ષ્ય તે તરફ ગયું. તેમણે બારીકાઈથી જોઈ લીધું અને રામનારાયણને ઓળખી લીધા.

મહાત્માજીની દૃષ્ટિ પોતા પર ઠરેલી જોઇ રામનારાયણ એકદમ ઉઠીને પાસે જઇ ચરણમાં નમન કરી પડ્યા. મહાત્માજીએ તેમના ખભે હસ્ત મુકી કહ્યું:-

“રામનારાયણ, જગતે તમારા કાર્યને નથી જાણ્યું પણ હું તમારા આપભોગને જાણું છું. મારી ખાત્રી થઇ છે કે, તમે તમારાથી બની તેટલી આત્મશુદ્ધિ કરી છે અને અઘાપિ એજ માર્ગે તમે પ્રગતિ કરે જાવ છો. તમારી મદુલીનાં દર્શન કરી કૃતકૃત્ય થવાની

અભિલાષા હતી, તમારા નિમંત્રણનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ તે પૂર્ણ થાય તે પૂર્વે સરકારનું નિમંત્રણ મળી ગયું. તમારે આંસુ સારવાં ન ઘટે. દેશને આઝાદી જોઈતી હોય તો દેશે હજી ઘણા બોગ આપવા જોઈશે, તમારી મારા પ્રત્યેની ભાવના, લાગણી અને પ્રેમની હું અવગણના નથી કરી શકતો. પણ હિન્દની પ્રજા જે મને છોડાવવા ઇચ્છતી હોય તો મારી ઇચ્છા બર લાવવી એ તેની ફરજ છે.

“લોકોને વિનવો કે એકે એક હિન્દી શાંતિ જાળવે. દરેક પ્રયત્ને શાંતિ જાળવે; આદીજ પહેરે અને રેંટીઆ ચલાવે. પ્રજાએ મને છોડાવવો હોય, તો શાંતિથીજ છોડાવે. પ્રજા શાંતિ છોડશે તો મને ત્યાંજ રહેવું ગમશે એ યાદ રાખજો. હજી પણ કહું છું, કે આજેજ બારડોલીનો કાર્યક્રમ હિંદ પાર પાડે તો સ્વરાજ્ય હસ્તા-મલકવત છે. વંદેમાતરમ્!

એક વખત, એ વખત, ત્રણ વખત વંદેમાતરમ્ અને મહાત્માજીની જયના જયધ્વનિ થયા. દિગંત ગાજી ઉઠ્યું. કર્ણપટમાં એજ-ધ્વનિ ધૂમવા લાગ્યો, અને મહાત્માજીએ કાળમીઠી દિવાલોથી સુરક્ષિત એવા કારાવાસ પ્રતિ વિદાય લીધી.

રામનારાયણ, ધનશ્યામ અને સુશીલા બહાર આવી, જનસમુહ વિખરાઈ જતા સુધી વિશાળ વટવૃક્ષની છાયામાં ઉભાં રહ્યાં હતાં. આજે કોણ જાણે શું હતું! શીકા વદનવાળો, શરીરે કૃષ થઈ ગયેલો અને પથારીમાંથી માંડમાંડ ખસી શકતો રામનારાયણ સર્વના જતા સુધી એમ ને એમ ઉભો રહ્યો હતો. હવે માત્ર પોલીસનાંજ માણસો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. રામનારાયણની દષ્ટિ અંતર્મુખ બની. તેણે બેસી જઈને કહ્યું:—

‘સુશીલા, આજે મને લાગે છે કે મૃત્યુ હજી દૂર છે. હું સાજો થઈ જઈશ. મને દર્દનું નામ માત્ર જણાતું નથી. એ હવા-ફેરનો પ્રભાવ હોય કે મહાત્માજીના દર્શનનો પ્રતાપ હોય, ગમે તેમ હોય, પણ આ પરાધીન, પરવશ થઈ પડેલી, જકડાયેલી માતૃભૂમિની સેવા કરવાની કોઈ અણુધારી, અમુક્ષી અને અખંડ પ્રેરણા થઈ રહી છે. આ સ્થળેજ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે ખારડોલીનો કાર્યક્રમ પાર પાડવામાંજ મારી સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીશ. એ સિવાય મારે માટે આ સંસારના વ્યવહાર, વિચાર, ભોગ ઉપભોગ, અને સવ કંઈ વ્યર્થ છે.’

સુશીલા:—‘મારો પણ એજ નિશ્ચય છે.’

અને ધનસ્વામે કહ્યું; “મારે માટે અન્ય શું હોય?” જ્યાં સુધી મહાત્માજીને દેશ શાંતિથી છોડવે નહિ ત્યાં સુધી હું શુદ્ધ જ્ઞાનચારી જીવન ગાળી દેશસેવાનેજ મારો અભ્યાસ સમજીશ. તમે માફ વેવિશાળ કરી રાખ્યું છે પણ હવે લગ્ન માટે સંમત થઈ શકું તેમ નથી. ત્રસિંહપ્રસાદને જણાવી દેવું ઘટે છે કે, તમારી પુત્રી કુમારી રહી દેશસેવામાં જીવન ગાળી શકે તેમ હશે તો મહાત્માજી જ્યારે કારાવાસમાંથી મુક્ત થશે ત્યારે લગ્ન ધણી આનંદથી થઈ શકશે. તેમ બની શકે તેમ હોય તો આ વ્યવહારના માનીતા વૈનવોથી વિમુખ બનેલાનો ત્યાગ કરવામાંજ ઉભયનું હિત સમાયલું છે. ”

રામનારાયણ:—“ પ્રભુ, આપણને આપણા સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાને બળ આપો !

એટલામાં સ્વયંસેવકોની એક ટુકડી નીચેનું ગીત ગાતીકુચ કરતી આવતી જણાઈ.

આ ગયા હું કર્મયુગ કુછ કર્મ કરના શીખ લો;
 દેશપરંબર જાતિ પર હંસ હંસ કે મરના શીખ લો.
 મારનેકા નામ મત લો પહેલે મરના શીખ લો.
 મીસલે આયસે'ડ દમ કર ફિર ઉતરના શીખ લો.
 પાર યદિ હોના તુમે પરતંત્રતા દુઃખસિંધુસે;
 તૈગર તો રક્ત સાગરસે ઉતરના શીખ લો
 ફિર જલા દોંગે સકલ સંસારકો ક્ષણ-માત્ર મેં,
 દેશદુઃખ કી આગમેં પર પહેલે જલના શીખ લો.
 જલયાત્રા કે ત્રિયે દિન રાત ઉત્સાહિત રહો;
 કૃષ્ણ-જન્મ સ્થાનમેં નિર્નય વિચરન શીખ લો.
 દેખના હું દૃશ્ય ભારત વર્ષમેં યાદ સ્વર્ગકા;
 દેશકા તો પ્રાણ પનસે દુઃખ હરના શીખ લો.

રામનારાયણ, સુશીલા અને ધનસ્વામ એ ટુકડીની પાછળ
 પાછળ ગીતના ભાવની સાથે ખેલતાં ખેલતાં શહેર તરફ ગયાં.

‘હે ભારત તનુ! હું માગું તે આપીશ? ન જોઈએ સોનું, ન
 જોઈએ ચાંદી, ન જોઈએ તાંબું, ન જોઈએ પિત્તળ, ન જોઈએ
 વસ્ત્ર, અને ન જોઈએ અન્ન! બસા આર્ય સંતાન! હું માગું તે આપીશ.’

દેશી દેશી થાય છે

વિદેશી વહી જાય છે;

વિદેશીએ તો વાળ્યો દાટ,

શરીએ ચક્રે હાટે દાટ.

દેશી માલ મજબૂત છે ધણે,

સ્નેહે સૌ કાંતો ને વણો,

[૧૦૪]

વિદેશી ખારીક બહુ બને,
 મોંઘેને ઝટ ચાતો ફૂને.
 દેશી વ્રત લો વહાલાં ખાલ
 પહેરો શુદ્ધ સ્વદેશી માલ.
 તેથી દુઃખ દેશીનું ટળે,
 ભૂખ્યાંને અન્ન એથી મળે.
 સ્વદેશી અમૃતનો ઝરો,
 વિદેશીથી ભૂખનો ઝરો
 રેંટીઆ રાખો ઘેરે ઘેર.
 તેથી ચાશે લીલા લહેર.
 નહિ આ કામ કરવું મુશ્કેલ,
 નિશ્ચયથી ચાશે સૌ સહેલ.
 કરને કામ સૌથી આ પહેલ
 છૂટે ટેલીઆ લટની ટેલ.

અમદાવાદની ખાડિયાની પોળો, મહોલજા, શેરીઓ અને ગલી-
 ઓમાં હંમેશા મળસ્કાના ચાર વાગે ખાતે પાંચ દિવસથી પયારીમાં
 પડેલાં ભારત મૈયાનાં ગુર્જરભૂમિના સંતાનોના કર્ણપટમાં ઉપરોક્ત
 ટેલ ગુંગરવ પ્રવર્તાવતી હતી. પૂર્વનાં સંસ્મરણો તામ્ર કરાવતી હતી.
 શેઠ અને નોકરને, સ્ત્રી અને પુરુષને, રાય અને રંકને, દુકામાં
 શિક્ષિત અને અશિક્ષિત સર્વ કોઇને વિચાર થતો કે આવી ટેલ
 નાખનાર પ્રાણી કોણ હશે? આજ સુધીમાં અનેક પ્રકારના જંદ
 બિલ્લુકો આ શહેરમાં આવી ગયા છે, પણ આવી ટેલ નાખનાર કદી
 જણાયો નથી. ખાદીને માટે વ્યાખ્યાનો થાય છે, સ્વયંસેવકો ગીત

ધ્વનિ કરતા ફરે છે, લેખો લખાય છે; પણ મળસ્કે ચાર વાગે એકલવાયો ફરીને ટે'લ નાખનાર તો આ પહેલોજ માનવી છે. સાથે સાથે ઘણાના મનમાં એ પ્રશ્ન પણ થતો, કે અન્ય પ્રકારના ટે'લીઆ-ઓની મનોવાંછના કોઈને કોઈ રીતે પૂર્ણ થાય છે, પણ આ માણસની પૂર્ણ થવાનો સંભવ નથી. મહાત્માજી છૂટા હતા. તે વખતની અને આજની સ્થિતિમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે? તેમના પ્રત્યક્ષ કાળમાં સર્વત્ર ખાદી વ્યાપી નથી ગઈ તો આવા એક સાધારણ માણસની ટે'લથી શું વળવાનું? બીજા પાંચ દિવસ પણ એવા ને એવા ગયા. આજે અચાનક એક શ્રીમંતને એ ટે'લીયાનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. ટે'લનો ઈવાજ સાંભળતાં તે ગૃહસ્થે ઝરુખામાં નીકળી મોટેથી પૂછ્યું:—

“ભાઈ, તમે કોણ છો ? તમારી ટેલથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. બલા, પાંચ મિનીટને માટે મારા મકાનમાં આવી શકશો?”

“પ્રુશીયા. ક્યાં થઈને આવું ?” જવાબ મળ્યો. ગૃહસ્થે નીચે ઉતરી ખારણું ઉઘાડી ટે'લીયાને અંદર લઈ જઈ બેસવાને આસન આપી કહ્યું:—

તમારી ટે'લ ઉપરથી તમારો ઉદ્દેશ સમજી શકાય છે, પણ તમે આમ સમયનો અપવ્યય કરી નાખવાનું કેમ પસંદ કર્યું છે તે હું સમજી શકતો નથી. મહાત્માજીને જેલમાં પુરાયે મહીનાઓના મહીના વહી ગયા, ખારડોલીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ લગભગ નામનોજ રહ્યો અને વિલાયતી કાપડની આવતનો આંટો રહ્યો નથી એ શું તમારી જાણમાં નથી? મારું માનો તો અને જે ગાંધીજીમાં તમને શ્રદ્ધા હોય તો રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં રોકાઈ જવ !”

ટેલીઆએ ધીમે રહી કહ્યું; “જી, આપની વાત સાચી છે. ગુજરાત, હા, જે ભૂમિને મહાત્માજીએ પોતાની ગણી, જે પ્રાંતને માટે મહાત્માજી અભિમાન ધરાવતા, અરે જે અમદાવાદને સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપનાથી પુનિત કર્યું, ત્યાંનીજ પ્રજા-અન્યની વાત તો દૂર રહી-કુદકે અને ભૂસ્કે બેવડા બનતી જાય છે એ નથી સહ્યું જતું અને તેથીજ હું ટેલ નાખીને સંદેશો આપી રહ્યા છું ખાદી એ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું મુખ્ય અંગ છતાં તે આપ જેવા વિચારકના લક્ષમાં નથી રહ્યું તેથી આશ્ચર્ય થાય છે અને વિશેષ આશ્ચર્ય તો પાટવી કુંવરના આગમન પ્રસંગે અલ્હાબાદમાં ગુજરાતની ભૂમિની કુખ દીપાવી જેલ મહેલનું માન મેળવનાર રજનીકાન્તના પિતા આજે ખાદીનો ત્યાગ કરી અંગને નગ્ન બનાવતુ માંચેસ્ટરનું પંચીયું પહેરીને મારી સામે બિરાજમાન થયેલા મારી દૃષ્ટિએ પડે છે.”

“ રજનીકાન્તને તમે ક્યાંથી ઓળખો ? ”

“ એ જણાવવાથી શો લાભ છે ? હું એટલુંજ જાણુવા માગું છું કે રજનીકાન્ત હાલમાં ક્યાં છે ? ”

“ એ લાહોર અમૃતસર તરફ અકાલીયોની સત્યાગ્રહ પદ્ધતિની વ્યવસ્થા જેવા ગયો છે. મારા અને એના વચ્ચે મતઐક્ય નથી. ખાદી-આંધી મારી શ્રદ્ધા ઉડી ગયેલી છે. ખાદી બહુ મોંઘી પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ જપાન અને માંચેસ્ટરની ખાદી ધૂમ ધડાકે ફેલાતી જાય છે. વ્યાપારીઓ દુઝાખોર છે. બેઝવાડાની ખાદીના નામે એને કંટકો ઉપાડ થયો છે તે જોશો તો તમે પણ ક્યુલ કરશો કે, એવા દુઝાખોરોને ઉતેજન આપવું તે કરતાં શુધ્ધ સ્વદેશીની પંચાતમાં ન પડતાં મીઠો અને પરદેશનું કાપડ વાપરવું સારું છે.”

“આપે સ્વદેશીનો ઉંડો વિચાર નથી કર્યો તેનું આ પરિણામ છે. વળી મને કહેવા દો કે, સ્વદેશ પ્રેમે આપના હૃદયમાં વાસ કરેલો નથી. માત્ર ઉપરછલા વિચારથી, દેશભક્ત ગણાતા મોટા મોટા પુરુષોના સમૂહ વચ્ચે ઉભા રહી શકાય તે હેતુથી થોડા વખત માટે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો હશે.”

“તમે વધારા પડતી વાત કરો છો. ખેર, એ વાત જવા દો, પણ હું પુછું છું કે શું ખાદીથી સ્વરાજ મળી શકે? હું તો રાજકીય દૃષ્ટિએ સદ્ગુણના મળે નેવું વર્તન રાખનારાઓમાંનો એક છું. જે વખતે જેવો પ્રસંગ અને જે વસ્તુથી દેશને રાજકીય લાભ થઇ શકે તેમ હોય તેવા આચાર વિચાર ગ્રહણ કરવા જોઇએ છે. મહાત્માજીએ જે કાર્યક્રમ બતાવ્યો છે તેનાથી સ્વરાજના પંથે પડાય એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એ તો સામાજિક સુધારણા છે.”

“આપનું લક્ષ્યમિંદુ બહુ વિચિત્ર છે. આપણી લડત કેવળ રાજદ્વારી હક્ક માટે નથી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ આપણા રાષ્ટ્ર જીવનને ચોતરફથી સપડાવી દીધું છે અને ધીમે ધીમે આપણને નાશ તરફ ખેંચી જાય છે. એટલાજ માટે મહાત્માજી આપણને બચાવવા ઇચ્છે છે. વર્તમાન લડતમાં રાજકીય, સામાજિક અને સર્વ શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. આપણે માણસને માણસ તરીકે ચહાતાં શીખવાનું છે, દયાયલાઓને અંતરથી માન આપી ઉંચે ચઢાવવાના છે અને સ્નેહરહિતને સ્નેહથી જીતવાના છે. એમાં સર્વ કંઈ આવી જાય છે.”

‘હટ્ટ’, જંગતતા વ્યવહારમાં કદી નહિ ઉતરેલી અને નહિ ઉતરે તેવી વાતમાં કંઈ માલ નથી. મેં તો ઇતિહાસનું સાંગોપાંગ અવલોકન

કરેલું છે, અને તેમાં કોઈ પણ સ્થળે તમે કંડો છો તેવી રીતે ઉદ્દેશ સાધ્ય થયાનું દ્રષ્ટાંત મળી આવતું નથી. આ તમારી નજર આગળજ અકાલીઓની નિષ્ફળતા જોઈ લો. મહાત્માજીના કહેવા પ્રમાણે માર ખાધ લેવામાં ચિચારાઓનો ખોરકુટો વળી જાય છે.’

“અરેરે, એમાં પણ તેમના વિજયની કુંચી રહેલી છે. તે જણાતી નથી? હું એમાં ફતેહ જોઈ રહ્યા છું. તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે, કે અહિંસામાં તમે માનતા નથી. પશુબળ સામે તમને પશુબળની જરૂર જણાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખો કે જે માણસ ખીજા મનુષ્યને બળથી જીતે છે તે જ્યારે છે; જે મનુષ્ય નરમાશથી પોતાના અહંભાવને જીતે છે, તે શૂરવીર છે. જે ખીજાને બળથી જીતે છે તે તેજ પ્રમાણે હાર ખાશે. જે નરમાશથી પોતાને જીતે છે, તે કદી પણ હાર ખાવાનો નથી. દારણ માનુષીયના દૈવીબળને હરાવી શકે નહિ. નત્ર મનુષ્યની હારમાં પણ જીત હોય છે. સોક્રેટીસને મારી નાખ્યો, પણ તે અમર થયો છે. જસસને શુળાએ ચઢાવવામાં તેના ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન થયું છે, અને સ્ટીફનને પથરા મારી મારી નાંખતી વેળા પથરાની ઇચ્છા કરતી શક્તિને તે ગણકારતો નથી એ તેણે બતાવ્યું છે.’ આ પશ્ચિમની પશુબળને પૂજતી પ્રજાનીજ વાત છે. આપણામાં એવાં જોઈએ તેટલાં દ્રષ્ટાંત મળી શકે તેમ છે અને મારી તો ખાત્રી છે કે, પ્રભુકૃપા હશે તો અકાલીઓનો વિજય થોડાજ કાળમાં તમારી દૃષ્ટિનાં પડળો ખોલી નાખશે.”

“ખાત્રી થશે ત્યારની વાત ત્યારે; પણ આજે દીવા જેવી વાત છે કે લોકોનો ઉત્સાહ ઉઠતો જાય છે, કાર્ય કરનારાઓમાં દમ રહ્યા નથી; નવચેતનની વાતો નિષ્ફળ નીવડી છે, ખાદી પહેરો, દાદનિષેધ

કરો, ચોકી કરો, અંત્યજેઘ્ધાર કરો એમ કહેવામાં કંઈ વળે તેમ નથી. લોકોને જાગૃત રાખવા હોય તો કંઈ તીખું તમતમતું જોઈએ પણ તેની આશા રાખી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી માટે જેમ ગાડું ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દો. રજનિકાન્તને હું ઘણું કહું છું પણ કંઈ માન્યામાં આવતું નથી. એ તમારા જેવોજ છે. માફ માનીને પારીસ ગયો હોત તો મારા ઝવેરાતના વ્યાપારમાં કેટલોએ ફાયદો થયો હોત. એ ફાયદાનો લાભ તેની ઇચ્છા હોત તો સાર્વજનિક કાર્યોને સહેલાઈથી આપી શકત પણ આજના યુવકોમાં એજ મોટો દોષ છે કે તેમને સાચો રસ્તો સૂઝતો નથી.”

“અરે આજે, હમેશની માફક મારા નિર્મિત મહોલ્લાઓમાં ફરી શકાશે નહિ, મારો કેટલો બધો વખત અહીં જતો રહ્યો છે? માફ કરજો, આપના હૃદયના વિચારોને પત્રો ખવડાવવાનું કામ કલાક બે કલાકમાં બને તેમ નથી. ફરી કોઈ વખત બનશે તો મળી સર્વ તરફથી વિચારણા અને ચર્ચા કરીને આપની ખાત્રી કરાવી આપીશ કે મહાત્માજીના કાર્યક્રમમાંજ હિંદનો ઉદ્ધાર રહેલો છે અને પ્રજાએ જો કે હમણાં પાછું પગલું ભરીને બલભલાને નિરાશામાં ગરક કરી દીધા છે તદ્દપિ માતૃભૂમિની સાચી શ્રદ્ધા અને કાર્યથી પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયા જિવાય નહિ રહે. ઉતાવળ છતાં હાલતું માફ મુખ્ય કાર્ય ખાદીપચારનું છે અને આપે તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા પદર્શિત કરેલી છે તેથી ટુંકામાં બે શબ્દ કહી લઉં છું. આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરવામાં વિદ્વાની જરૂર નથી. એવો સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે, ખાદી ગરીબોને માટે અનદાનના આશીર્વાદ રૂપ છે. પણ તમારી નીતિના ધોરણે કહું છું કે, માતૃભૂમિની

શુભામીની શૃંગલા તોડવાનું કાર્ય કરનાર મહાસખા જેવી સંસ્થા જે વખતે એક કાર્યક્રમ રજુ કરે તે વખતે તેને પૂર્ણ કરી બતાવના દેશના દરેકે દરેક માણસે તૈયાર થયું એ તેનો ધર્મ છે. ખાદી-પ્રચાર સત્તાવાળાઓને ખૂંચ્યો છે એ વાત ઉઘાડીજ છે. ખરેખર એનું કંઈ સમજ્ય તો હોવુંજ જોઈએ. સત્તાવાળાઓને જ્ઞે તેથી હાની થતી ન હોય તો તેઓ શા માટે ચમકે છે ? શા માટે તેના ઉપાસકોને કોઈને કોઈ કારણે જલમાં પૂરે છે ? ફટકા મારે છે ? અને શા માટે તેની સામે વિવિધ વિધા ઉપસ્થિત કરે છે ? શા માટે જુદાં જુદાં ગુન્હાવામાં આવે છે ? આટલા ઉપરથીજ તમોને ખ્યાલ થવો જોઈએ કે ખાદી એ હિંદને સ્વરાજ અપાવનાર કોઈ પ્રમુખ અહિંસક અસ્ત્ર છે. વંદેમાતરમ્ રજા લઉં છું. ”

એટલામાં નીચેથી અવાજ આવ્યો :

“ સારાકાકા, ખારણું ઉઘાડો ! ”

ખારણું ઉઘાડ્યું. રજનીકાન્ત સીધો સ્ટેશનેથી ચાલ્યો આવ્યો હતો. ટેલીયાની અને તેની દૃષ્ટિ એક થઈ. પળાતરમાં એક બીજાને ભેટા થયો અને એકજ સમયે ઉદ્ગાર નીકળ્યા :

“ કોણ રજનીકાન્ત ? કોણ ધનસ્થામ ? ”

સપ્તવાર નિસ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી. પછી રજનીકાન્તે કહ્યું :

“ સારા કાકા, અકાલીઓને વિજય મળ્યો છે. સરકારે હાથપેચથી લડત અટકાવી છે. ગુર-કા-બાગ અન્ય ગૃહસ્થે પટેરાખી અકાલીઓને તેમાં જવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપી સરકારનો થાક ઉતારવાનો રસ્તો કહાડી આપ્યો છે—સરકારને છટકવાની તક આપી છે—અને લોક માન્યતાની વાત કરું તો કહેવાય છે કે એ રસ્તો સરકારે પોતેજ

યોગવી છૂટકારાનો દમ ખેંચે છે. મહાત્માના સિદ્ધાંત વિજય સિદ્ધ થયો છે ! ”

‘હું નથી માની શકતો!’

‘ભલે ન માનો ! ધનસ્થામ, રામનારાયણે ત્યાંની લડત જીતી. બહુ સારો અભ્યાસ કરી લીધો છે. ગુજરાતમાં એવો પ્રસંગ આવે એ ત્યાંની વ્યવસ્થાનું અનુકરણ કરી બતાવવાની ઉમેદ રાખે છે. હવે એક મહિનો ત્યાં રોકાવાના છે અને મને શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર સાથે રહી પંચમહાલમાં બીજા વગેરે પછાત કોમની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી છે તેથી આવતી કાલે હું ત્યાં જવાનો છું. આજે હવે તારે મારી સાથે રહેવાનું છે. ક્યાં જવા તૈયાર થયો છે? એ ઘડી નારી સાથે બેસીને આપણા કાર્ય વિષે ચર્ચા કરવાની બહુ દિવસથી ઇચ્છા હતી. પ્રભુએ અચાનક યોગ ઉપસ્થિત કરી દીધો, નહિ તો તું આમ મારે પોતાને ઘેર જ ક્યાંથી મળી જાય? મારા સારા કાકાના વિચાર વર્તન સાથે આપણા મેળ ખાય એમ નથી. એમનો સ્વભાવ ખ્યાલી છે, અને પોતાના ખ્યાલમાં મશ્યુર રહી કદી કદી મહાત્માજીને માટે પણ ગમે તેવા શબ્દો ઓચરે છે. તેથી કદાચ તારી સાથે તેવોજ પ્રસંગ બન્યો હોય તો નવાઈ નથી. હું એમને મારા પોતાના જીવનક્રમથી ઠેકાણે લાવવા ઇચ્છું છું. સારા કાકા, મારા આ મિત્રને કંઈ સંભળાવી દીધી નથી ને?

‘ના ભાઈ, તેવું કશું બન્યું નથી.’ ધનસ્થામે વચ્ચે ખુલાસો કરી નાંખ્યો.

‘તું મને કેવો ધારે છે? મારા મત પ્રમાણે જે સાચું લાગે છે તે કહી નાખું છું તેથી તું મને ખ્યાલી અને ખરા

અર્થમાં મૂર્ખ કહેવા માગે છે ? મેં એકકે કટુવચન નથી કહ્યું. પૂછી જો તારા મિત્રને. આજે એ અહિં રહેશે તો મને આનંદ થશે. ચાલો ત્યારે બંને પ્રાતઃવિધિ આટોપી લો !”

સાતપ્રહાના ડુંગરાઓની એક ટેકરી ઉપરના મેદાનના ઘાસની એક ઝુંપડી તરફ એક માથુસ મંદ પગથે ચાલ્યો જતો હતો. સૂર્ય અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં હતો, પક્ષીઓ માળા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં હતાં, શિયાળ, વર, વાઘ આદિ વનપશુ બહાર નીકળવાને તનમનાટ કરી રહ્યાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે દૂરથી કોઈ હિંસક વનરાજની બીષણ ગર્જના પ્રવાસીને બચબીત બનાવી દેતી હતી. ધડકતા હૃદયે પ્રવાસી ઝુંપડી તરફ લક્ષ રાખી આગળને આગળ વધે જતો હતો. થોડી વારે તે ટેકરીની તળેટીમાં આવી લાગ્યો. ટેકરી ઉપર ચઢતાં ચઢતાં છેવટે તે ઝુંપડી સોએક પગલાં દૂર રહી. એજ સમયે ભગવાન રશ્મિકાન્તે નભસાગરમાં ડૂબકી મારી દીધી અને ખીજજ ક્ષણે ઝુંપડીના પ્રવેશદ્વાર આગળ બે ચક્ષુ ચાક્યાં. પ્રવાસીએ પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી તો ખૂશમિગ્નજમાં પગલાં ભરતો એક અલ્પમસ્ત વાઘ આવતો જણાયો ! હવે પ્રવાસીએ આંખો મીંચી દીધી, તેનું મસ્તક ભમી ગયું, શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ ! તે ભયનો માર્યો જમીન પર બેસી ગયો ! તેને લાગ્યું, કે સોએ વર્ષ પૂરાં થયાં છે. સામે વનરાજ બેઠેલો છે અને પાછળ તેનો જ ખીત્રાઈ પધારે છે ત્યાં જીવંતરની શી આશા ? પાછળ આવતો કેસરી તદ્દન નજીકમાં આવી લાગ્યો, પ્રવાસીએ પ્રજ્ઞનું સ્મરણ કર્યું ! કેસરી આગળ ચાલ્યો ગયો, તેણે પ્રવાસીનું નામ ન દીધું ! પ્રવાસી પુનઃ ઉભો થયો અને ધૈર્યપૂર્વક ઝુંપડી તરફ એક પગલું આગળ વધ્યો.

તો બેને બદલે ચાર ચક્ષુનો ચળકાટ દૃષ્ટિએ પડ્યો. પુનઃ તે અટક્યો ! હવે તેણે જમણી બાજુ તરફ જતી પગથીએ થઇ ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો તો તે બાજુએ રીંછ અને વર ઉભેલાં હોય તેવો ભાસ થયો. તરત ડાબી બાજુએ દૃષ્ટિ કરી તો એક લાંબો નાગ પડેલો જણાયો. તેની હિંમત ખૂટી ગઇ અને મુખમાંથી પોકાર નીકળી પડ્યો:-

“દેવી, દેવી ! બચાવો !” આટલું પોકારી પ્રવાસી તમ્મર ખાઇ જમી પર પડ્યો. એજ આર્તનાદની સાથે સિંહ, વાઘ, વર, રીંછ વગેરે એ આગંતુકને જણે નિર્ભયતાનો આદેશ આપવાની ઇચ્છાથી સ્વ-ભાષામાં ઘૂરઘૂરાટ કર્યો હોય તેમ લાગ્યું; પણ તેટલું સમજવાને પ્રવાસી શુદ્ધિમાં નહોતો. ઝૂંપડીની અંદરની વ્યક્તિના કર્ણપટે ‘બચાવો’ શબ્દ પડ્યો તે સાથે તે ઝૂંપડી બહાર આવી ઉભી. તત્કાલે વાઘ આગળ આવ્યો અને પ્રવાસી પડ્યો હતો ત્યાં આવી ઉભો. બહાર આવેલી વ્યક્તિએ ત્યાં આવી પ્રવાસીનું નીરિક્ષણ કર્યું તો પ્રવાસી પરિચિત જણાયો. તે બોલી:-

“ બેટા, સાવંચ થા ! અહીં લયનું નામનિશાન નથી, અહીં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. તારા વસ્તીવાળા પ્રદેશનાં માનવ પ્રાણીઓ કરતાં મારા આ જંગલનાં ધાતકી અને કુર ગણાતાં જંગલી પ્રાણીઓ મારા આગળ અતિ નમ્ર બની રહે છે. પ્રેમનું અદ્ભુત પ્રેરકત્વ મેં અનુભવ્યું છે. ”

પ્રવાસીના કર્ણમાં ઉક્ત શબ્દોએ પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ લાગ્યું. ધીમે રહી તે બેઠો થયો. બહાર આવેલી વ્યક્તિ તેને હાથ આપી ઉભો કરી ઝૂંપડીમાં લઇ ગઇ.

આ પ્રવાસી, તે અન્ય કોઇ નહિ, પણ ધનસ્વામ હતો. અને વ્યક્તિ તે તેની માતા હતી. પુત્રને ફળાહાર અને જળપાન કરાવી દેવીએ સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન કર્યો:

‘એટા, દેશની શી રિશ્તિ છે? અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યા પછી આંતરિક પ્રદેશથી હું અજ્ઞાત રહું એ સ્વાભાવિક છે.’

‘દેવી, નિરાશાનાં વાદળાં ઘેરાતાં જાય છે. મતભેદનું જોર વધી ગયું છે. સવિનયમંગની તપાસ માટે નિમાયક સમિતિએ પ્રજા આગળ જે ગોળા ગમડાવ્યો છે, તે એટલો વિદ્વાતક લાગે છે કે કોઇ પણ કાર્યક્રમ સફળ થવાની આશા રહેતી નથી. દેવ દાસ અને શ્રી. પંડિત મોતીલાલ નહેરુ જેવા સમર્થ નેતાઓ મહાત્માજીના કાર્યક્રમનું ઉત્સાહન કરી ધારાસભા પ્રવેશનું સમર્થન કરવા લાગ્યા છે.’

‘નક્ષે તેઓ તેમ કરે, પણ ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યવૃત્તિ ધરાવનારા તેમના અન્ય અનુયાયીઓએ રચનાત્મક કાર્યક્રમને કેટલે દરજ્જે આગળ ધપાવ્યો છે?’

‘અરે તો તે સંબંધી જે બનાવ બન્યા હોય તે જાણવા છે. ’

રચનાત્મક કાર્યની વાત કરો કે અન્ય કાર્યની વાત કરો. સર્વમાં નિરાશાનાં દર્શન થયાં છે. સમર્થ મજૂતના નેતાઓએ દિશા બદલી છે એટલે પ્રજામાં પણ વિભ્રમ પડેજ. તેમના તરફ પ્રજાને ધસડાઇ જતી અટકાવવા ગાંધીજીના વફાદાર સેવકો તન તોડ શ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે; પણ મને લાગે છે કે તેમની શક્તિનો સાચા રસ્તે ઉપયોગ કરવાને તેમને અવકાશ મળતો નથી. મહાત્માજીના ચરોડા વાસ પછી ખાદીનું પૂર ઉતરી ન જાય તે માટે અતઃકવિધ ઉપાય લેવાયા, પર-દેશો કાપડ સામે ચોક્કી પહેરા મુકાયા, વ્યાપારીઓ પાસે પરદેશી કાપડનો વ્યાપાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવામાં આવી પણ તેમાં યશ

નથી મળ્યો. દારનાં પીઠાં પણ પુનઃ ખુલ્લતાં જાય છે. ‘બાર ભૈયા અને તેર ચોકા’ જેવી સ્થિતિ ઉભી થતી જાય છે, ત્યાં કયો ક્રમ સફળ થઈ શકે ? સંસ્થાનામાં હિંદીઓને અળગા કરવા સામે પોકાર ઉઠે પણ આજે હિંદમાંજ અસ્પૃશ્યો માટેની જુની ભાવના શિથિલ થઈ શકતી નથી, લોકોને ગળે એ વિષે કોઈ વાતજ ઉતરતી નથી.”

“કોઈપણ પ્રકારનું પરિવર્તન થતા પહેલાં એવીજ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મને એમાં બિવિધની સ્થિતિનું દર્શન થઈ શકે છે અને મારી ખાત્રી છે. કે, હિંદની પ્રજા તેને માટે ઘડાઈ રહી છે. આપણા લોકો કોઈપણ બાબતની તાત્કાલિક સિદ્ધિ ઇચ્છે છે; પણ એ શું શક્ય છે ? એ બાબતની રમત નથી. મુક્તિ માટે આપણા ઋષિમુનિઓએ જન્મોના જન્મ વીતાવી દીધા છે. એ પૂર્વજોની ધીરજનો ખ્યાલ કરે તો તું દીંગ થઈ જાય. આપણે અધીરાઈનો લાગ કરવો ઘટે છે. અત્યારે તને લોકો પાછા પડતા દેખાય છે; પણ એમાંના કેટલાનાએ જીવનમાં ગાંધી-યુગનાં સત્ય સચોટ ચોટી ગયાં હશે. એવીજ રીતે પુનઃ ઉભરો આવશે અને હાલ જે સંખ્યા હશે તેમાં ઉમેરો થશે. વળી ખીજું અત્યાર પૂર્વે જે કાર્ય થયું છે તે ‘જુંમે જુંમે’ ના આવેશથી થયું છે અને હવે જે થશે તે સંગીનતાભર્યું. થશે ‘જુંમે જુંમે’ની જરૂર હતી પણ હવે તેને વિશેષ પોષણ આપવામાં અર્થ નથી. મને લગ્ય રહે છે કે તું તારા કાર્યથી નિરાશ બની વિમુખ થવાની અણી ઉપર આવતો જાય છે. નહિ, નહિ, એવી કાયરતા બતાવીશ નહિ. આપણે તપ આદરેલું છે. તપ કંઈ વર્ષ બે વર્ષનું ન હોય. જીવનભર તપશ્ચર્યા કરતાં એ કાળ સિધ્ધ ન થાય તો આપણે જન્મ પણ તપ-અર્થા કરવાની ભાવનાને વશ રહેવું ઘટે છે.”

“હા, દેવી ! તમે કહો છો તેમાં હું અશ્રદ્ધા નથી રાખવાનો-
પણ મને લાગે છે તે મારે કહેવું જોઈએ અને તે મેં કહ્યું છે મારા
મનમાં બીજું એક એ થયા કરે છે કે, શ્રી કૃષ્ણના કથન પ્રમાણે
પ્રભુનો અવતાર થયા સિવાય કશું સાધ્ય થવાનું નથી. એનો એક
તાજો જ દાખલો આપું છું. સુરત અને નવસારી જીલ્લાની કાળી-
પરજમાં દારૂનિષેધ અને આત્મશુદ્ધિનું જે કામ થઈ રહ્યું છે તે
અજાણ છે. સેંકડો સ્વયંસેવકો જે સિદ્ધ ન કરી શક્યા તે કોઈ દેવી
પ્રભાવથી એટલું સરળ થઈ પડ્યું છે કે ન પૂછે વાત ? એવી જ
રીતે અન્ય બાબતો માટે થાય તોજ હિંદનો ઉદ્ધાર સંભવે છે. માનવ
પ્રયત્નથી કંઈ નહિ થાય ?”

“શાસ્ત્રો અને પુરાણોના અભ્યાસકોની દૃષ્ટિએ હું તારા કથનનું
વિવરણ સહેલાઈથી કરી શકીશ.” દેવીએ કહ્યું; “તું એટલું તો
માનીશને કે, રામ, કૃષ્ણ, શંકર આદિના અવતારો ચતા પૂર્વે તેમના
કાર્ય માટે દેવો અગાઉથી અવતાર લેતા હતા અને માનવ રૂપે
પોતાની દુરજ બળવતા હતા. પ્રભુએ પોતેજ અવતાર લેવો જોઈએ
કિંવા તે લે છે એ વાત મને માન્ય નથી પણ તે જે સાચી હોય
તો હાલના કાર્યકર્તાઓ, આત્મ શુદ્ધિના સંચાલકોને પ્રભુએ અગાઉથી
મોકલી આપ્યા છે એમ માનવાને શો વાંધો આવે તેમ છે ? કંઈજ
નહિ ? હા, પણ કાળીપરજમાં તું દેવી પ્રભાવની વાત કરે છે એ
શું ? હા, તેમનામાં બહુ સારું કાર્ય થયું છે એ તો હું જાણું છું;
પરંતુ ‘દેવી પ્રભાવ’ જેવું એમાં શું જણાયું છે ? કાર્ય અતિ ઝડપથી
થયું છે એજ કે બીજું ?”

“ત્યારે તમે સત્ય બીનાથી અજાણ છો. દારૂ નિષેધ અને
આચાર વિચારમાં એ કામ પ્રગતિમાન થતી જતી હોય તો તે જે

‘દેવી’ ‘માતા’ પૂર્વે મરઘાં કૂકડાં, ઘેટાં બકરાં અને પાડા જેવાં પશુ-પક્ષીનું અજિદાન લઈ તથા મધપાનનો સ્વીકાર કરી રાજી થતી હતી. જે ‘શક્તિ’ મધમાંસથી શિષ્યવર્ગનું કલ્યાણ કરતી હતી તેજ દેવી-માતા-શક્તિ ભક્તજનના શરીરમાં આવી ફરમાન કરવા લાગી છે કે, “મધનો ત્યાગ કરો, માંસનો સ્પર્શ ન કરો, દિવસમાં ત્રણ ત્રણ વખત સ્નાન કરો, મરઘાં કુકડાંને જંગલમાં છુટાં છોડી મુકો. ગુલામીમાંથી મુક્ત થાવ, રજસ્વલા ધમનું પાત્રન કરો અને જ્યાં જ્યાં એ સર્વનો અંગ થતો હોય ત્યાં ત્યાં દષ્ટિ સરખી ન કરો ! એક એ નહિ પણ મેં મારી જાને એવા દસ પંદર બનાવ જોયા છે.”

“શું કહે છે ?”

“અરૂં કહું છું. તમારા માન્યામાં નથી આવતું ? સાંભળો, જે કંઈ મારા જાણવામાં આવ્યું છે તે કહી દઉં છું. એ લોકોમાં એવી માન્યતા ચાલે છે કે, કુંગરમાંથી દેવી હિંદમાં વિચરવા નીકળ્યાં છે અને તે જે કોઈ ભક્ત હોય છે તેના અંગમાં આવીને આદેશ આપે છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે, આ આદેશનો જે કોઈ અંગ કરશે ‘તેનું’ સત્યાનાથ જવાનું છે. હું તો તેને કંઈ કરવાની નથી; પણ મારી મોટી બેહેન પાછળ છે તે તેવાઓની ખબર લઈ નાખશે.’ પરિણામે એ ગરીબ પ્રજા પારસીઓના જૂદમમાંથી મુક્ત થવા લાગી છે અને સ્વયંસેવકોથી જે પીઠાં બંધ થયાં હતાં તે તો પાછાં ચાલવા લાગ્યાં પણ અહીં તો એવા પ્રકારના પ્રયત્ન વગર બંધ થવા લાગ્યાં છે. એટલુંજ નહિ પણ સરકારને પોતે બંધ કરવાનાં ફરમાન કહાડવાં પડ્યાં છે.”

“અરરર, મારા પ્રયત્નને છેવટે આમ ‘અમત્કાર’ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ? ત્યારે તો જરૂર વહેલાં મોડાં એ સ્થિતિને શિથિલતા પ્રાપ્ત થવાનીજ.”

“તમારો પ્રયત્ન ? એ હિલચાલ તમને આભારી છે ?”

“હા, બાપ હા ! જો, પણ દૂર શાનો ધ્વનિ સંભળાય છે ?”

“ભજન કીર્તન જેવું લાગે છે.”

“બરાબર, એ લોકોનો આવવાનો વખત થયો છે. એ રાણા કાળીપરજ ગણાતા માણસોનીજ છે.”

“માણ મને કલ્પનાએ ન હતી કે તમે આવું અનુપમ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં રોકાયો હશે. હું અને પિતાજી એમજ સમજતા હતા કે, જગતનાં વ્યવહારનાં ક્ષેત્રથી તમે કર્મયોગમાંથી હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે, દેશમાં તમારા જેવાં યોદ્ધાં સ્ત્રી પુરૂષો આવી રીતે કાર્ય કરવા મંડી પડે ત્યારે તો ગાંધીજીની ગીરફતારી પછી જે નિરક્ષાહીનાં મોજા ફરી વળ્યાં છે તેનો લોપ થયા સિવાય ન રહે.”

“પણ મને આમાં એક વાત માટે ખોટું લાગે છે. દેવીના નામથી દૈવી અમત્કારના પરિણામે આચારમાં મુકાલી વાતમાં બુદ્ધિભેદ કરનારાઓ સહેલાઈથી ઝેર ભેળવી શકશે. વળી એ રીતે કામ કરવાનો મારો હેતુજ ન હતો. મને એ બાબતની અત્યાર સુધી ખબર ન પડી એ પણ ઓછું આશ્ચર્યજનક છે ? હરિ ! હરિ !”

“પ્રભુની એવીજ ઇચ્છા હશે. એમાં ખોટું માનવાને કારણ નથી. હું પણ હવે તો તમારી સાથે રહી એ કામને આગળ વધારવામાં સહાયબૂત થવા ઇચ્છું છું.”

“તને ખોટું નહિ લાગતું હોય પણ એક રીતે એમાં મારોજ દોષ છે. આવા અરણ્યમાં મને એકલી રહેલી જોઈ તથા વનનાં હિંસક પશુઓ ગ્રેમ અને યોગની સિદ્ધિના પરિણામે મારા સમક્ષ પોતાનો ફૂર સ્વભાવ વિસરી જઈ વિચરતાં જોઈ તેમની સામાન્ય બુદ્ધિએ

મને 'દેવી' માની લેઈ મારા ઉપદેશને ઝીલી લીધો છે. એ અજ્ઞાન અને ગુલામીમાં ઘેરાયેલા વળ્લનો એમાં દોષ નથી. મારે પ્રથમથી તેમની ખાતરી કરાવવી પડતી હતી કે, હું એક તમારી માફકજ માણસ છું. જે ટોળી નજીક આવી પહોંચી છે. જે અવાજ સાંભળાય છે તે એક અસહકારી એન્યુએટ છે. એ ભાઈ એ લોકો વચ્ચે રહીને પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. વર્તમાનપત્રોમાં એનું નામ નથી આવતું; પણ દેશસંવામાં એનો ફોનો લારે છે. એ બોલે છે અને બીજાઓ ઝીલે છે. સાંભળ ! સાંભળ ! ગાંધીજીની પ્રતિ એની કેવી ભાવના છે તે એના કવન ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે."

“હમારી કોમને માના હુઆ સરદાર ગાંધી હૈ;
હમારે કાફિલેકા કાફિલા સરદાર ગાંધી હૈ.
ગુંજયા હૈ જમાને મેં અજબ લક્ષકાર ગાંધી હૈ;
નહીં ડરતા હું દુશ્મનસે મેરી સરકાર ગાંધી હૈ.
હમારી કોમને માના હુઆ સરદાર ગાંધી હૈ;

જસે હુએ ધર ઉજડ રહે હૈ;

ઉગડ ગુલશન બને હુએ હ;

સીખાકર સત્યાગ્રહ હમકો, દિખાયા હૈયહ દુનિયાકો.

જમાયા જેલેમેં ડેરા ઔર છોડા ધરમાર ગાંધી હૈ;

હમારી કોમને માના હુઆ સરદાર ગાંધી હૈ. ”

“ બોલો મહાત્મા ગાંધીજી જય. દેવીનો જય ? ”

ડુંગરાઓની ખીણો અને ખાડીઓ, કાતરો અને ગુફાઓમાં સર્વત્ર એજ અવાજ ધૂમી રહ્યો. ટોળી આવી પહોંચી. વારા ફરતી પ્રત્યેકે સુશીલા સમક્ષ દંડવત પ્રણામ કર્યા. સુશીલાએ આશીર્વાદ

આપી આત્મશુદ્ધિનું કાર્ય કેટલું આગળ વધ્યું છે તે જાણવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

ત્રેજ્યુએટ અસહકારીએ જણાવ્યું;

“ દેવી ! ”

“ હાં, હવે મને ‘ દેવી ’ શબ્દથી ન બોલાવતા. તમે જે અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કરો છો તે આપણા આ અજ્ઞાન મંદુ-ઓના મનમાં નથી. તમારા સંબોધનથી એ લોકોએ મને જન્મતની આધિ શક્તિ, દેવી સમજવાની બૂઝ કરી છે. ”

“ એમ ! ત્યારે હવે હું એ સંબોધનનો ઉપયોગ નહિ કરું. બહેન સરકારના અમલદારોને આ ગરીબ પ્રજાનો નિર્દોષ પ્રયત્ન પણ રૂથતો નથી. એમના ઉપર પારસીઓ જે જુલમ કરેછે તેનાથી બચાવવાની પોતાની ફરજ સરકાર નથી જોઈ શકતી. ઉલટું તે પારસીઓની તરફેણ કરી રહી છે. વળી એક દેશી રાજ્યના હાકેમે તો અવધી કરી નાખી છે. બ્રિટીશના અમલદારોને તો કંઈકે વિચાર થાયછે પણ તે સત્તાધારીને લેશમાત્ર દેશાભિમાન છે કે કેમ તે વિષે શંકા થાયછે. ”

“ બાપ, હવે તમારા દરેક કાર્યકર્તાના મુખે સત્ય સ્થિતિ સમજી લેવા ઇચ્છું છું. મને હમણાં તેટલો વખત નથી. પાંચ સાંઘ દિવસમાં એક દિવસ નકકી કરી પ્રત્યેક કાર્યકારીને અહીં બોલાવી લો. પછીથી આપણે શું કરવું તે નક્કી કરીશું. અને ધનસ્થામ ! તું જે ખરેખર કામ કરવા ઇચ્છતો હોય તો તારે મારી સાથે રહેવાની જરૂર નથી. મારી પાસે આ બાપ છે અને તે પ્રસંગોપાત મને મળતા રહી સહાયજૂત થઈ પડે છે. મારી ઇચ્છા એવી છે કે, તારે ખાદી વિભાગના કામમાં જ મગ્ન રહેવું અને એ માટે બારડોલી તાલુકામાં રોકાઈ જવું. ”

“ માતા, આજા શિરસાવંધ છે. ”

બોલે: “વંદેમાતરમ્ ! મહાત્મા ગાંધીજીની જય ! હિંદ બ્રહ્મિને જય !” અસહકારીઓ ગ્રેજ્યુએટે જય પોકરાવી અને એક પછી એક સવ નિદ્રા માટે નજીકમાં આવેલા માંડવામાં આલ્સા ગયા.

(૨૨)

“ઝુંડા માટે છું કુરબાન,
મરવું કે જીતવું મેદાન,
એકજ, એકજ, એકજ ધ્યાન,

જય જય જય જય હિંદુસ્તાન.”

“બસ, ખાત્રી રાખો કે, મારા આજ શબ્દો ગુજરાતના પ્રત્યેક સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રી પુરુષના મનમાં ધ્રુમે છે. મહાસભામાં મતભેદ હત્યા છે, હિંદુ મુસલમાનના ઝઘડા સર્વત્ર ચર્ચાય છે પણ અન્ય પ્રાંતો જેટલું અમારે ત્યાં એને સ્થાન નથી. અને કહું છું કે દેશને તમે આબ્હાન કરો દેશ રાષ્ટ્રીય ધ્વજની પવિત્રતા જાળવી રાખવાને પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ નહિ આપે એમ માનવાને કારણ નથી. ગાંધીજીના સમયે તમાના નાગપુરે અમર સ્થાન મેળવેલું છે, અહિસાના આદેશનો ધ્વનિ તમારાજ નાગપુરમાંથી દેશને પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો અને એજ નાગપુરને આજે રાષ્ટ્રધ્વજનું ગૌરવ સાખીત કરવાનો સમય આવી મળ્યો છે.”

આ શબ્દો સુખર્ષથી અમદાવાદ જતી એક્સપ્રેસ ટ્રેનમાં એક કંપાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલા પાંચસાન માણસો વચ્ચે સર્વાંગે શુદ્ધ ખાદીથી સજ્જ થયેલા યુવકના મુખમાંથી નાગપુરી યુવકને ઉદ્દેશીને નીકળ્યા અને તે સાંભળી મિશ્ર સ્વદેશીના એક હિમાયતીએ કહ્યું:—

“એક ધ્વજ લઇને જાહેર રસ્તે ફરવાને અટકાવ થયો તેટલા ખાતર સામે થવું એટો શક્તિનો અપખ્યય કરવા સમાન છે. દેશમાં

બીજું કામ શું એણું પડ્યું છે કે સુલક કારણ સાર ત્રાસ. બેહારી લખને અન્ય ઉપયોગી કાર્યને પડતું મુકવું ? અસહકારીઓને કંઈને કંઈ નિમિત્ત પકડીને અથડામણમાં ઉતરવાની આદત પડી ગઈ છે.”

“માફ કરજો સાહેબ, હું તમારા વિચારોને પસંદ નથી કરી શકતો. જે પ્રજા રાષ્ટ્રધ્વજનું માન જાગવી ન શકે, જે પ્રજા રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન સહન કરે, તે પ્રજા જગતમાં જીવનાને લાયક નથી. હું તો આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે એને માટે મરી શીટવું પણ એને નીચો તો નજ પડવા દેવો. તમે મારા તરફ આંખો શા માટે કહાડો છો ? મારાં કોટ પાટલુન જોઈને તમે રજો સમજતાંકે રાષ્ટ્રધ્વજને હું માનતો નથી. હું ખ્રિસ્તી છું એટલે મારું વલણ ખ્રિસ્તી પ્રજા તરફ રહે છે છતાં ગાંધીજીએ જે અહિંસાનું ભાન કરાવનાર રાષ્ટ્રધ્વજ નિર્માણ કર્યો છે તેનું રહસ્ય હું સમજી શકું છું. રાષ્ટ્રધ્વજની તકરાર વિષેના સમાચાર મેં ધ્યાન પૂર્વક વાંચ્યા છે અને તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, સરકારે હિંદની પ્રજાનું સખતમાં સખત અપમાન કર્યું છે.”

“ શાઆશ, શાઆશ ! ત્યારે તો તમારે પણ ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી શુદ્ધ સ્વદેશીના પુનરી થવું જોઈએ એ હિંદુ અત્યારે રાષ્ટ્રીય ચિન્હ છે. સરકાર એના પ્રત્યે ચીડાય છે એમાં શું તમને અન્યાય નથી જણાતો ? ” એક ખૂણે બેસી રહેલા એક બાવાએ પ્રસંગ જોઈ એ શબ્દ કહી નાખ્યા.

“ નહિ, ખાદીથી સ્વરાજ મળે એમ હું નથી માનતો, પણ સરકાર તેના તરફ અણુગમો બતાવે એ વાત તો મને નથીજ ગમતી. ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થે કહ્યું; “ તે ગમે તેમ હો, પણ નાગપુરની સરકારના ધ્વજ વિષેના ફરમાનથી મને ધણું મારું લાગ્યું છે. અને તેની ખાત્રી

માટે હું આજેજ એ અન્યાય ભર્ષા હુકમની સામે થવા સુરતથી ટ્રેન બદલીને નાગપુર જવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તમે ખાદી વિશે સૂચના કરી છે તે માટે આભારી છું અને હવે હું તેજ ધારણુ કરીશ.”

“ વહે માતરમ્ ” પ્રથમનો યુવક પોકારી ઉઠ્યો. વચક એ અન્ય કોણુ હોય ? ધનસ્વામજી હતો.

એટલામાં સુરત સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. કંપાર્ટમેન્ટ ખાલી થઇ ગયું, ધનસ્વામી પણ નાગપુર જવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેણે અને ખ્રિસ્તી યુવકે નાગપુરની ટ્રેનની વાર હોવાથી એકાદ કલાક બન્નેએ સ્ટેશન પર ગાળ્યો. વળી વિચાર કરતાં ધનસ્વામી તેને એક દિવસ સુરત રોકાઈ જવા ભલામણુ કરી. તે તેણે સ્વીકારી લીધી અને બન્ને શહેરમાં જવા ગાડીઓના રહેઠાણુ આગળ આવ્યા.

ત્યાં આવતાંજ બાગ આગળ અસંખ્ય માણસોની મેદાં નજરે પડી, શું છે તે જોવા બન્ને બીડમાં સામેલ થયા. તે ટ્રેનમાં જ નાગપુરની ઉદ્દેશી શરૂઆતનાં વાક્ય કહાડ્યાં હતાં તે યુવક ભાષણુ કરતો જણાયો. એક ચિન્તે તેના શબ્દો સાંભળવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો તો એજ સમયે ખુલ્લું સ્વરે તેમના કર્ણમાં નીચેની શબ્દધારાએ પ્રવેશ કર્યો હતો:—

“ મારા દેશ બંધુઓ, હું તમને શું કહું. માતૃભૂમિને માટે શહીદ થયેલા એક બીરાત્રમાના શબ્દો સાંભળો. તે દેશ બંધુઓને શો આદેશ આપે છે ? બાઇઓ, આજ તૂટે કે મેર પડે, પણ આપણે આદરેલુ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ અસ્પિષ્ટિત ચાલુ રાખીએ, આપણી રંગરંગ દેશાભિમાન પ્રેરના, આપણા અંતરમાં કોઇ અનેરી રાષ્ટ્ર ભાવનાનો અગ્નિ સળગાવતો આપણો ગરવો રાષ્ટ્રધ્વજ શું આપણે પડવા દઇશું ? જ્યાંસુધી એક પણ શરીર આ ભૂમિમાં ફરીફરી શકે છે, ત્યાંસુધી માતૃભૂમિના ગૌરવને

અખંડિતપણે ઉઘા આકાશમાં ફરકાવનારા એ રાષ્ટ્રધ્વજને એક નહિ,
 હજાર નહિ, લાખ નહિ, પણ કોટિ કોટિ વંદન હો ! અને આપણા
 એ ઉજવળ અને પ્રાણપ્રેરક ધ્વજને નીચો પાડવાની જ્યાં જ્યાં કોશિષો
 થાય ત્યાં ત્યાં એક પણ પણ રાહ જોયા વિના પહોંચી જાયો. તેની
 આસપાસ પ્રવર્તી રહેલા દુશ્મનોના દાવાનગને તમારા પત્તિ લોહીના
 પુચ્છરાનાં જલ સિંચનથી ખુઝાવો. પણ એ ધ્વજને નમવા ન દેતા.
 એને ઉત્તર ફરકતોજ રાખજો. જ્યાં જ્યાં તેને નિમિત્તે યુધ્ધના
 કહેણ મળે, ત્યાં એ બીડું વિના સંકોચે ઝડપી લેજો અને દુશ્મનોની
 છાતી સામે એ ધ્વજને ઉત્તર રાખીને તેને લણી લણીને નમજો.
 અને વિજયની સંધ્યા સમયે કે મોક્ષના ઉપકાળમાં એ ધ્વજ દેવના
 પૂજન અને યશોમાનરખે ચૂકતા કોષપણ સંજોગોમાં, કોષપણ કાળે એ રાષ્ટ્ર-
 ધ્વજની ઝંખના કર્યા કરજો, તેનો એક સરખો જળપ જપ્યા કરજો અને
 અને તમારા અન્ય દેશપંથુઓના હૈયામાં છુપાયેલો—ઝાંખો પડેલો
 પ્રાચીન દેશાભિમાનનો અગ્નિ સચેત થતા સુધી, માતૃભૂમિ પ્રત્યેની
 કર્તવ્યભાવના જાગૃત થતા સુધી, અને તેની ખાતર મરી શીટવાની
 ધગશ પેદા થતા સુધી, સમરાંગણ કદી ના છોડશો. અને તેમ થતાં
 રિશ્વની બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં આપણી જીવંત પ્રજાનું સ્થાન—
 સમોવડીયું છતાં ઉત્તર સ્થાન—અચૂક છે, એ ખાતરી રાખજો. પ્રિય-
 બાંધવો ! હું તમને નાગપુરની લડતને અખિલ હિંદની લડત બનાવી
 દેવાને આજ્ઞાન કરું છું. આવો, આવો ! અને તમારાં શૌર્ય બતલાવી
 હિંદુભૂમિના ગૌરવ રાષ્ટ્રધ્વજને ઉચ્ચ આકાશમાં ફરકાવો ! બાકીઓ
 હું પુછું છું કે નાગપુરની લડતમાં બલિદાન આપવાને શું તમે
 તૈયાર નથી ? (તૈયાર છીએ, તૈયાર છીએના અવાજ) ત્યારે વિલંબ

ન કરો, પ્રાંતિક સમિતિમાં નામ નોંધાવો અને આદેશ મળે તે વખતે કુચ્ચ કરો ! ”

જનતા ઉપર જાદુબરી અસર થઈ. સવ કોઈના મુખે એ વિષેજ વાતો થવા લાગી. ઘનશ્યામ અને પેલા ખ્રિસ્તી યુવકે પ્રાંતિક સમિતિની કચેરી તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જઈ તેમણે સ્વયં-સેવક તરીકે પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં.

(૨૩)

થોડાજ દિવસમાં ગુજરાતની ટુકડી નાગપુર ખાતે પહોંચી ગઈ અને :
 ઉંચે આસ્માનમાં ઉડતો, અનેરા ભાવ કૈં બરતો;
 શીઘ્રતો શાંતિનો એ તો, ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો,
 પુગણી સંસ્કૃતિ-કીર્તિ, હૃદયનાં પ્રેમ ને ભક્તિ;
 સકળ સંમાનની ભૂતિ, ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો,
 નહિ નામી શકે દુસ્મન, બલે મુદ્દાં પડે લાખો;
 ફરકતો એ સદા રહેશે, ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો,
 સૂણીને સાદ ઉતરશે, વીરોની ફોજની ફોજો;
 અમૂલા પ્રાણ પાથરશે, ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો,
 સનન કરતી છૂટી ગોળી, દહુલી ફૂલની માતી,
 ઝીલી જ્યનાદ ત્યાં ઉઠશે; ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો.
 વહ્યા જળ ધોષ શું અટકે ? છૂટેલાં બાણ શું વળશે ?
 ચઢ્યો તે શું કદી પડશે ? ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ મારો.

એ કાવ્ય સહ કુચ્ચ કરતાં નિશ્ચિત થઈ ચુકેલી સજ્જ મેળવી કૃતકૃત્ય થઈ. એમાં ઘનશ્યામ અને ખ્રિસ્તી યુવક પણ હતા. એ બંને પાકા મિત્ર બની ગયા હતા. એટલુંજ નહિ પણ બંનેના વર્તનથી જોતર એટલો ખુશ થઈ ગયો હતો.

તેમને પોતાના બંધુ સમજી તેમને કાષ્ઠપણ પ્રકારની અડચણ કે દુઃખ ન પડે તે માટે તે પોતાથી બનતું કરતો. આથી ધનસ્થામને જેલના જુદામનો જાતિ અનુભવ મળ્યો નહિ, પણ તે બીજાઓની થતી દુર્દશા-જેમકે શકતો હતો અને તેથી એક દિવસે તેણે જેલરને બે ઘડી વાત કરવા વિનંતિ કરી. જેલરે ખુશીથી તે સ્વીકારી લીધી.

“બાઈ શું સરકાર એમ સમજે છે કે જુદામથી દેશાનિમાન નાબુદ કરી શકાય છે ?”

“એમાં શો શંક ?”

“તમારી સરકાર છકકડ ખાઈ જશે. ખાત્રીથી માને કે, તકવાર અંદુક કે તોપના ગોળાથી સામાન્ય નબાવવાના અને તેનું રક્ષણ કરવાના સ્વપ્ન હડી ગયાં છે અને એ વિનાશની આગમાં બગી મરતું નકામું છે.”

“ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી જુઓ અને પછી વાત કરો તો હીક. કહો તો હું તમને ઇતિહાસનાં પુસ્તક પુરાં પાડું. તમે ભાવના-ભરી વાતો કરો છો પણ વ્યવહાર અને ભાવનાને બહુ ઓછો સંબંધ છે.”

“અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ લોહીથી ટપકતો છે અને તેમના હસ્તે ચિત્રાયલાં પુસ્તકોમાંથી હું મારા મનમાં રમતી ભાવનાનો વિજય મેળવવા ઇચ્છતો નથી; કિન્તુ અમારા શાસ્ત્રોમાં પવિત્ર અને દૃઢ ભાવના આગળ મેરૂના મેરૂ તૂટી પડ્યા હોવાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મોજુદ છે.”

“તમારી લડતની નૈતિક પદ્ધતિ માટે મને માન છે; પણ એથી ધાર્મિક વિજય મેળવવાની આશા રાખવું ફેલે છે.”

તે વ્યર્થ છે. આજે નાગપુરની જેલ તમારા પક્ષના માણસો ઉભરાવી શક્યા છે, પણ જો અહીંની સરકારે પંજાબની સરકારની નીતિ ધારણ કરી હોત તો આટલા માણસો આગળ આવત કે કેમ એ વિષે મને તો શંકાજ છે.”

“હજી શંકા? અકાલીયોનો ઇતિહાસ શું તમારી માન્યતા બોટી પાડી શકતો નથી?”

“બેશક, તેઓ મરદાનગીબરી લડત લડ્યા છે; પણ એથી તેઓ વિજય મેળવી શક્યા નથી.”

સરકારે પોતે એ લડત અંધ પડી જાય તેવી ગોઠવણ કરી તોયે તેમ માનો છો?”

સરકારે કંઈજ કયું નથી. અકાલીગોએજ ગોઠવણ કેમ નહિ કરી હોય?”

“અકાલીયોની પ્રમંથક કમિટીની એ વિષેની પત્રિકાઓને સરકાર જવાબ આપી શકી નથી એ તમે જાણતા નથી ત્યારે?”

“માની લો કે, તેમણે વિજય મેળવ્યો છે; તમારા માર્ગશી સરકાર ડરી જાય એવી આશા ન રાખશો.”

“જોઈએ છીએ શું થાય છે તે!”

“જેવા જેવું કંઈ નથી. મારે તમને જણાવવ જેવી એક વાત છે. પરમ દિવસે ધારાસભામાં બહુ મતે ધ્વજની લડતમાં પકડાયલાઓને છોડી મૂકવાનો ઠરાવ પસાર થયો છે તેને કદાચ સરકાર માન આપે એ બનવા જોમ છે.”

“ધારાસભા! અને તેમાં ઠરાવ પસાર થયો! વિનિતો શુદ્ધિમાં આવ્યા જણાય છે. જુઓ, શુદ્ધ લડતની નૈતિક અસર વિરોધીઓ ઉપર કેવી થાય છે તે તમે આશંકી જોઈ શકશો.”

આ લડતના કેદીઓને સરકાર છોડી મૂકે એમતો હું પણ ઇચ્છું છું; પણ તેનું કારણ તમે ધારો છો તેથી જુદું જ છે. સરકારે ભામટા અને રખડેલ માણસો પર મુકાના આરોપ મુકવાનું પગલું ભર્યું છે, તેને અન્યાય ભર્યું લાગે છે તેથી જ હું તમોને છૂટા થયેલા જોવા ઇચ્છું છું.”

એજ વખતે ધ્વજના કેદીઓને એક અઠવાડિયા પછી છૂટા કરવાનો ગુપ્ત હુકમ એક પટાવાળાએ જેલરના હાથમાં નિખાલસ મનથી ચૂક્યો. જેલરને ખ્યાલ રહ્યો નહિ. તેણે તત્કાલ ધનસ્યામ અને તેના સોબતીઓને મુઆરકગાદી આપી સરકારનો નિર્ણય જણાવ્યો.

“જેલર સાહેબ, આ અમારો વિજય છે. અમારી અને તમારી માન્યતામાં ફેર છે, પણ મારી ખાત્રી છે કે ભારતના અસહકારના વિજયનો ઉપકાળ ક્યારનો શરૂ થઈ ગયો છે, ભારતને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થઈ ચુક્યું છે અને એક દિવસે જગત જોઈ શકશે કે અહિંસાત્મક અસહકાર કદી પણ નિષ્ફળ થઈ શકતો નથી.”

“સાહેબજી ! સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આવવાના છે એટલે જવું પડશે. ‘ગુડબાય’ ! ” એમ કહી જેલર ચાલ્યો ગયો:—

અને કેદીઓએ પોકાર કર્યો “ મહાત્મા ગાંધીની જય ! ”

નાગપુરની રાષ્ટ્રીય ઈજની લડતનો અંત આવે કેટલાક મહિના થયા હતા. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ધનસ્યામ, માતા સુશીલાને પુનઃ મળીને ખારડોલી તાલુકામાં રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં મગ્ન થઈ રહ્યો હતો. હવે તેની શ્રદ્ધા અચલ બની હતી. એનું હૃદય કહેતું હતું કે, આ કાર્યક્રમથીજ પ્રજા સરકારની ગોળીઓ ઝીલવાને તત્પર થઈ શકશે; અને પ્રજા એટલી તૈયારી પર આવશે એટલે તો કર નહિ ભરવાનો આમુલ્યિક સાવનય ભંગ સફળ થશે અને જગતભરમાં હિંદની નૈતિક

મહા આપી જશે. ખિટનના સાચુત કાંડાં બાવડાં ત્રીસાં ઢસ મધ જશે. ખીજી તરફ સુશીલાને ધણી દિવસથી રામનારાયણ દર્શન થયાં ન હતાં તેથી થોડા સમય માટે તેણે મદૂલીને સૂત્રી મુકવાનો સકલ્પ કર્યો. તપાસ કરતા રામનારાયણ ઓરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીમાં હોવાની ખબર મળી. ધનશ્યામને આણુંદ જવાના સમાચાર પહોંચ્યાંડયા એટલે તે અગાઉથી ઓરસદ પહોંચી ગયો. ત્રાજો દિવસે અગાડના રેશને સુશીલા આવી પહોંચી. ત્યાં રામનારાયણ અને ધનશ્યામ હાજર હતા. સુશીલાએ ઉતરીને તપન પતિના ચરણમાં મન્ત્રક નમાવ્યું. રામનારાયણ પણ સુશીલાને બેઠી પડ્યો. કાણુવાર નિસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ; ધણી તે ત્રણે એક ગાડીમાં બેઠાં. ગાડીચાલુ મતાં સુશીલાએ પ્રશ્ન કર્યો:—

“ ઓરસદની લડતની બહુ બહુ વાતો રસ્તામાં સાંભળી પણ મને તેનો મથાથ ખ્યાલ આવ્યો નથી. ”

ધનશ્યામ ચૂપજ બેઠો હતો. રામનારાયણે જવાબ આપતાં કહ્યું:—

“ અહીંની પ્રજા ઉપર સરકારે પોલીસનો ક્રૂર નાખ્યો છે. વર્ષો પહેલી જવા છતાં અહીંના પ્રખ્યાત બારવડીયા આખરે પકડવામાં સરકાર હારી મધ ત્યારે તેણે પ્રજાનેજ બહારવડીયાને મળી ગયેલી માની વધારાની પોલીસ ગોઠવી તેનો ખર્ચ કર નાખી વસુલ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. લોકો એને હમડીયા વેરો કહે છે. અદાર વર્ષની ઉમરે માણસને હમડીઓ પૂટે છે અને અદાર વર્ષની ઉપરનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષને એ કર લાગુ છે. એમાંથી એકે કોમને મુક્તિ મળેલી નથી. કેટલાક એને ઔરંગઝેબનો જરખા વેરો પણ કહે છે. ”

“ અહીંની પ્રજા એ કર નહિ આપવાની લડત શરૂની શકવા જેટલી તાકાત મૂકાને છે ખરી? મને તો ધારતી છે કે, લડત

સાંખ્યામાં પાર ન ઉતરે અને કદાચ નાગપુરની લડતના નિર્ણય વિષે બેમત થાય તો પ્રજાની અસહકારના સિદ્ધાંત વિષેની શ્રદ્ધા તદ્દન નાશ પામી જવાનો વખત આશી."

"આ પ્રજાને માટે આ કંઈ પહેલેથી જ અનાવ છે એમ નથી. અન્યાય, જુદમ અને અનિયમિત સત્તા સામે આ તરફની પ્રજાએ અનેક વાર સરકાર સામે મસ્તક ડેલેલાં છે. અત્યારે જો કે એનાં શરીર સૂકાયા છે પણ પ્રાણુ લીધો અને તાજો છે. એની પરાપૂર્વની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઉગ્રવલ છે. સ્વમાન અને આખર આગળ એ પ્રજાએ પ્રાણુ બહાલ નથી ગણ્યા. એ માટે મરી જવું એતો એને મન રમત છે. અને અપ્રકટરૂપે તો કેટલાયે લોકોએ પ્રાણુને સોંધા કરી નાખ્યા હશે. આ જૂમિ ક્ષત્રિયોની ગણાય છે અને મારે હિસાબે જીવરાતનું સ્પર્ધા છે. પ્રસંગ આવ્યે એણે પોતાનું પાણી જવા દીધું નથી."

"પૂર્વનો ઇતિહાસ જાણીને એટલું વજન આપવામાં જૂલ થવાનો સંભવ છે. રાજસ્થાનના રજપુતોનો ઇતિહાસ કેટલો શ્રેષ્ઠ છે ? પણ આજે તે કેવી હાલતમાં છે ?"

"ગમે તેવી હાલતમાં હોય તેથી શું ? આ લોકોમાં હજી ક્ષાત્ર તેજ મરી નથી ગયું. તું એક વખત અવલોકન કરી લઉશ એટલે તારી ખાત્રી થશે. એમની આંખની કીકીમાં, મૂછના મરોડમાં કપાળની લચ્ચતામાં કે આખા શરીરના બાંધામાં ક્ષત્રીઅતા ચિન્હ હજી પણ બારીકાઈથી જોનારને જણાયા સિવાય નહિ રહે. ધારાળાનાં ધારીઆં અને ડાંગો, પાટીદારોના હુકકા કસુંઆ, મૂછ આગળના થોભીયા અને ઠાઠ, ક્ષત્રીઓના રીવાજનો ખ્યાલ આખા સિવાય નહિ રહે. એ લોકોનો સ્વભાવ પણ તેજ અને તીખો છે."

"ત્યારે તો તોફાનનો સંભવ ઝાઝો ગણાય !"

“પણ એ સ્વભાવનો ઉપયોગ ન કરવાનાં વ્રત લાઇનેજ તેઓ આ લડતમાં ઉતર્યા છે. વળી શુરવીર પ્રજા જ અહિંસક રહી શકે છે એ પણ નક્કી વાત છે. એને માટે અકાલીઓનું દૃષ્ટાંત બસ છે.”

“અમલદારો તેમના એ સ્વભાવથી અબાણ નહિ જ હોય. આથી એમજ લાગે છે કે, સરકાર સત્તા આગળ સાન ખોધ ખેઠી છે. અને શું કરવું અને શું ન કરવું એ સૂઝતું નહિ હોય. પાંચ વપ પર જમીન મહેસુલ નહિ ભરવાની લડતમાં સરકારને છક્કડ ખવડાવેલી તે સરકાર એની તાકાતને બૂલી ગય છે એ હિંદને માટે સદમાગ્યની વાત છે.”

“જરૂર. ૧૯૨૧-૨૨માં જેમ હિંદમાં સર્વત્ર ખારડોલીની વાતો સંબળાતી તેમ આજે ખોરસદને માટે સમજવું. લોડોના ઉત્સાહનો પાર નથી. અને ગામડે ગામડે, જુંપડે જુંપડે, જાડે જાડે અને પાંદડે પાંદડે એ ઉત્સાહ રેલતો અને ટપકતો જણાશે. માથે ખેડુ લાઇને પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓની વાતમાં, સ્લેટ આપડા લાઇને બણવા જતાં નિશાળીયાંની વાતમાં કે ઢોર ચારતાં ગોવાળીયાંની વાતમાં, કોસ ખેંચતા ખેડુતની વાતમાં કે તમાકુના પીલા કાઢતા મજૂરોની વાતમાં, ગજ કાતર લઇ કાપડ કાપતા વાણીયાની વાતમાં કે કલમથી નામુ લખનાર મહેતાની વાતમાં, ઘરમાં રાંધતી સ્ત્રીઓની વાતમાં કે છોકરા રમાડતાં ડોસા ડોસી ઓની વાતમાં, ખેતરોમાં કે ચૌટામાં સર્વત્ર સત્યાગ્રહની અને હાથકી આવેરાની અને જપ્તીઓમાં લેવાતી વસ્તુઓનાં વર્ણન અને જપ્તી-દારોના જૂદામાટ સંબળાશે ?”

“પ્રભુ, આ લડતમાં વિજય અપાવી ભારતની પ્રજાની ખાત્રી કરાવે કે પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થઇ ચુક્યું છે.”

“યશ મળ્યા સિવાય નહિ રહે. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ અને તેમના સહાયકોની કળજી અદ્ભુત છે. બોરસદની વ્યવસ્થાનો મેં બનતો ખ્યાલ આપ્યો છે વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. આખોય બોરસદ તાલુકો અને આશુ'ંદ તાલુકાના જયા બાંધી દીધા છે, જયાને થાણું કહેવામાં આવે છે. થાણું બહુધા મોટા ગામમાં રાખેલું હોય તે મધ્યસ્તી હોય છે. એ થાણા ઉપર એક જવાબદાર સ્વયં સેવક રહેવામાં આવેલો હોય છે તેના હાથ નીચે પાંચ સાત સ્વયં-સેવકો આજીવ્યાજીવનાં ગામડાંમાં ચોકી રાખે છે. મુખ્ય થાણું બોરસદ રાખ્યું છે. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ અને વલ્લભભાઈ વગેરે ત્યાં રહે છે. દરેક ગામમાં દરરોજ લડતની શું શું ખીના બને છે તેનો વિચારવાર રીપોર્ટ દરરોજ ગામડાંમાંથી જાવણીમાં નિયમીત આવે છે અને તે રીપોર્ટને બરોબર ગોઠવી સાઈકલોસ્ટાઈલમાં જાપી જપ્તીના દરેક ગામમાં સ્વયંસેવકોને મોકલવામાં આવે છે. ખીજાં પત્રોને પણ મોકલવામાં આવે છે.”

“એ બહુ સારી વાત છે. એક ખીજની હકીકત જાણમાં આવવાથી ભોકો મક્કમ થતા જાય અને ઉત્સાહ વૃદ્ધિમંત થાય ખરો.”

“એ સંઘળું સ્વયંસેવકોને આભારી છે. સ્વયંસેવકો સાધારણ નથી. ફક્ત યુવાનજ નથી. આવેશ અને ઉત્સાહમાં તણાઈ જનારા નથી ખૂબ કસાયલા છે. અસહકારની અનેક લડતો દાર પીકેટીંગ, કાપડ પીકેટીંગ, નાગપુરની લડત વગેરેમાં પારંગત થયેલા સારા ટકા મેળવી ઉત્તીર્ણ થયેલા સ્વયંસેવકો છે.”

“શ્રીઓ જપ્તીઓથી ડરી જતી નથી ! તેમની બેસો અને રાજ્ય રચીશું લઈ લેવાતું હશે ત્યારે તે તો રોકડ કરી મુક્તી હશે.”

“બીલકુલ નહિ. આ લડતની ખાસ ખુશી એ છે કે, અમારા પંથુ ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લે છે. જપ્તીઓ થતી વખતે અમારી નીકરતા પૂર્વક જમી કુનારને સવડ આપે છે. એક ડોસીએ મને કહ્યું હતું કે, ભાઈ આ પૈસાનો સવાલ નથી પણ આખરને. સવાલ છે. સરકારને જે કરવું હોય તે કરે-બેંસ લઈ જાય, ઘંટી લઈ જાય, ધરણી લઈ જાય પણ અમે અમારા હાથે એક પાછ પંથુ ન આપીએ.”

“દેવી, આજે મને એક મરાસીયા મળ્યા હતા.” વચ્ચે ધનસ્થાન બોલી ઉઠ્યો “તેમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી. તેમને મેં પૂછ્યું કે, તમને જલમાં પુરશે, તમને મારશે. મારશે તો શું પણ મરવાયે તેનાર છીએ.”

“સરકાર પણ ખૂબ મંકમ ખતતી જતી હશે ?” સુશીલાએ પૂછ્યું.

મારી દૃષ્ટિએ તો સરકારની નબળાઈ બહાર આવે છે.” રામ-નારાયણે જણાવ્યું અમલદારો જપ્તી કરવા આવે છે ત્યારે મુખી મદદ કરવા ના પાડે છે, રાવણીયા, હવાલદાર અને વેડીયા પણ એમ ન કરે. કદાચ જપ્તી થાય છે તો માલ ઉઘાવનાર કોઈ મળતો નથી. કેટલાક ગામોમાં જમીમાં બેંસો ભેલાઈ પણ તેને બોરસદ લઈ જનાર કોઈ મળતું નથી. અમલદારોને રહેવાને ઘર મળતું નથી અને ખાવાને અન્ન મળતું નથી. તેમની સ્થિતિ કદંજી છે. કદાચ એ લોકો દરખાસ્ત કરી કે વહીવટીઓની સહી મેળવવાનો રીવાજ રાખે તો એમનું એ દુઃખ ટળે ખરું.”

આવી રીતે ચર્ચા થતાં થતાં કેટલીક વારે દુરથી મકાન દૃષ્ટિએ પડતાં સુશીલાએ પૂછ્યું “પેલુંજ બોરસદ કે ?”

ધનસ્યામે તે તરફ જોઈ કહ્યું: “હા.”

“આપણે છાવણીમાં રહેવાનું છે કે ? મારી છત્તા ગ્રામ ખાનગી સ્થળે રહેવાની છે. હું તટસ્થ રીતે જાહેરમાં આવ્યા સિવાય ગામડે ગામડે ફરીને સ્થિતિ જોવા પાર છું.”

“જો કે હું છાવણીમાં રહું છું છતાં મેં એક અલગ મકાન રાખેલું છે ત્યાં રહી શકશો.”

થોડીવારે ગામ આવી પહોંચ્યું. ગાડીમાંથી ત્રણે ઉતરી પડ્યાં, ધનસ્યામ સુશીલાને લઈ મકાનમાં ગયો અને રામનારાયણ છાવણી તરફ ગયા.

(૨૫)

દસમાર દિવસ ગામડામાં ફરીને સુશીલાએ આજે ખોરસદમાં પગ મુક્યો હતો. ધનસ્યામ પણ એટલા દિવસ સુશીલાની સાથે હતો. તેમનું આગમન થતાં રામનારાયણે પ્રશ્ન કર્યો:—

“કેમ, શું લાગે છે ?”

“પ્રજા અડમ અને અડોલ છે. નોકરશાહીનાં પુતળાંઓ રંક ઝૂંપડીઓમાંથી અને તવંગરોની હવેલીઓમાંથી જમી પેટે માલ તફડાવી જાય છે. ગરીબ લોકો અનેક અગવડો વેઠી પોતાનું સ્વમાન ગૌરવભરી રીતે જાળવી રાખે છે અનેક પ્રકારની વિપત્તિ સહન કરવી પડે છે, સરકારના માણસો બુદ્ધિભેદ કરવા મથે છે પણ એ બહાદુર લોકો ઇચ્છે પણ ચસતા નથી.” ધનસ્યામે કહ્યું.

“સરકારી અમલદારોની રીત કેવી છે ? તમે જોઈ શક્યાં હશે કે, એ લોકોએ કાયદાને બાબુએ મુક્યો છે.” રામનારાયણે કહ્યું.

“કાયદો એટલે જ્યાં સુધી નવે ત્યાં સુધી જૂલમ ગુજરવાનું એક શસ્ત્ર જ્યાં પાછું પડે ત્યાં નોકરશાહી તેની દરકાર કરવાનીજ

નહિ. સરકારી અમલદારો સીપાઇઓનાં ટોળેટોળાં લાવી છુપી રીતે જાપો મારે છે, ક્ષેત્રેક્ટર સાહેબ ઓ તેમના દોલકીઓ સમજૂતીઓ પર આવે છે; પરંતુ ક્ષત્રીઓના ઝાંખા પડતા તેજને અહીંની પ્રબલ ઝગમગતુ કરી રહી છે. મનસ્વી રાજ્ય હાંકતી અને છટકેલ થઈ ગયેલી સરકારના અમલદારોને વાત વસમી થઈ પડી છે. લોકો જપ્તીદારના આગમનની ખબર સાંભળતાંજ નગારાં વગાડે છે અને તેથી સાવધ થઈ જાય છે. પછી તેઓ આરણે તાળાં વાસી સીમમા નીકળી પડે છે અમલદારો પગનાં તળીયાં ધસી નાખે છે છતાં એમનું કાવતું નથી." સુશીલાએ સ્વાતુભવ પ્રકટ કરતાં કહ્યું.

રામનારાયણ બોલ્યો; "આટલું છતાં સરકારી ખાતું જણાવે છે કે વેરો પુર જેસમાં વસુલ થઈ રહ્યા છે."

"હૂમો માણસ તૂણો પણ આધાર લેવા ઇચ્છે. એણે એના અમલદારોને પુછ્યું નહિ હોય અગર પુછ્યું હશે તો અમલદારોએ ખોટી વાત જણાવી હશે, સરકાર ભલેને જમીઓ ચલાવે, ભલેને ગપ ગોળાઓ ઉડાવે, ગમે તે કરે, પરંતુ સ્વમાન અને ઇજ્જત ખાતર ભોરસદના લડવૈયા કેસરીયાં કરવાની ધગશ ધરાવે છે, રમણીઓ રજપૂત વીરાંગનાઓની માફ રણમેદાને ઝઝૂમવા હોંસીથી છે." "ધનશ્યામે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો."

"સરકારની ઇચ્છા ગમે તે હોય;" સુશીલાએ કહ્યું પરંતુ જે ચોર છુંદારાના ત્રાસમાંથી પ્રજાને બચાવવા વધારાની પોલીસ ઠોકી ખેસાડી છે તે ચોરલુદારાઓ પર સત્યાગ્રહની સુંદર અસર થવાનીજ. પોલીસ તદ્દન કાયર નીવડી છે અને સત્ય તથા અહિંસાના મંત્રે જે નિડર બનીને, મિત્ર થઈને એ બહારવટીયાઓની રજે રગમાં ઉતારવામાં આવે

તો આજે જે જામંદર પરિણામો આપણે જોઈ રહ્યા છીએ તે ત આપે. મહાત્માજીનો આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ સાચો છે એ આ સત્યાગ્રહની લડતમાં ચોર લૂટારાઓ ઉપર અલૌકિક અસર થતાં સિંધ થશે. આવો પંથ ખતાવનાર આજે યરોડાની જેલમાં છે.”

“પ્રજાને સદા હથેલાની વૃત્તિ રાજનારી નોકરશાહી ભોકોતું રક્ષણ કરવામાં જે નિપુણતા ખતાવે છે તે વિષે થંકા લેવા જેવું રહ્યું નથીને?”
 બનરમાન બોલ્યો; “અરે, ચોર લૂટારાઓને તે પકડી શકતી નથી એ તો હીક પથ પોતેજ લૂટારાઓને મદદ કર્યા જેવું બન્યું છે. એ બધી વાત બાળુએ મુકતાં એ પોતેજ પોણે દિવસે છડેએક, કાયદાઓને છુદી, મચડી, મરડી, ભોકોના ધરોનાં તાળાં તોડ્યાં છે, સોનાના દાગીના ઉપડ્યા છે અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો દુર્મ તોડી પાડ્યો છે.”

“વિશેષમાં આપણા માટે સુંદર વાત એ છે કે, ખાદીનો વપરાશ વધ્યો છે અને આત્મશુદ્ધિ વધે છે. આ પ્રસંગે મારા મત પ્રમાણે અસહકારીઓએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પાયો મજબુત કરી દેવો પડે છે, અને એટલું થશે તો દંભી સરકારનો દંભ તોડી પાડી ભોરસદની પ્રજા હિંદની મુક્તિમાં મહત્વનું રથાન મેળવી લેશે. સુશીલાએ કહ્યું.

“જે પ્રજાના નિશ્ચયનાં નિશાન ગામડે ગામડે માળે છે, જે પ્રજાની તપસ્વામાથી કૌવત નીતરે છે અને આઠ વર્ષનાં નાળુક અને નાનકડાં જાળકોને લઈ, ધમધોર રાત્રીમાં, ધરછોડી સીમાડામાં ચાલીજતી સુતાવડી સ્ત્રીઓના અપૂર્વ ધૈર્યમાં ભાવિ વિજયના ડંકા વાગે છે.”

આજ સમયે રસ્તા ઉપરથી આવજા આવ્યો:—

સત્ય અને સ્પર્ધાના તપનો વિન્ય થયો છે. અને “સરકારે હાર સ્વિકારી વધારાની પોલીસનો કર રૂક કર્યો છે.”

આ શબ્દો કાને પડતાં રામનારાયણ સુશીલા અને ધનસ્વામના મુખમાંથી એકજ સમયે લોપણી નીકળી પડી “મોંધીજીની જય !”

મણે એકદમ સલામત હાવણી તરફ ઉતાવળે પગલે મવાં.

સરકાર નથી. પડી એથી લોકોના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તા. ૧૩ મીએ ઘેર ઘેર લોકોએ એ પ્રજામતની જીતથી ઉમળકીઓ કરી. ધનસ્વામ અને રામનારાયણના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. લોકોએ રચનાત્મક કાર્યમાં રસભર ફરી ભાગ લેવા માંડ્યો, લગાદો સ્થપાઈ, વકલલતો છૂટી, અત્યજોને અપનાવવા લાગ્યા, ખાદીનો વપરાશ વધવા લાગ્યો, ચરખા અને રેડીઆ ફરી ફરવા લાગ્યા.

સુશીલા, રામનારાયણ, અને ધનસ્વામ, પણ રચનાત્મક કાર્યમાં મશગુલ બન્યાં, પણ તા. ૧૩ મીને દિવસે એમનાં મુખ પર ગ્લાનિ છવાઈ મઠ, એમના હૃદય રડવા લાગ્યાં. આજે પ્રભાત ફાટ્યે દશેદિશામાં ખચર પડી હતી કે મહાત્માજીના ઉપર વાહકાપ કામ કરવામાં આવ્યું છે. જોડના જીવનથી એમને ‘એપેન્ડીસાઈટીસ’ નો બચકર રોમ લાગુ પડ્યો હતો અને તેથી એમને વાહકાપ કરાવવાની જરૂર પડી હતી. આગાળુ કર્નલ મેડોક તરફ બધાંનો પ્રેમભાવ ઝરતો હતો.

એણે સમયસચક્તા વાપરી મહાત્માજીના ઉપર વાહકાપ કરી અણીને વખતે સાચા મિત્રની ઝરજ સારી એ માટે હિંદ એને કહીએ ચલી રાકે એમ નથી. બાપુની બિમારીના સમાચાર જાણવા પ્રજા તણપાપડ રહેતી. દિન ઉગે એની એજ ચિંતા સર થતી. પણ ચિંતાનાં કારણ દૂર થયાં, બાપુનો ધા કેઝાવા લાગ્યો. બાપુએ સંદેશો બહાર પાડ્યો કે મારો છૂટકારો આપણે નિશ્ચય કરેલા માર્ગે જ થઈ શકે. બળતા મુદ્દાઓ માટે છૂટવા હું રાજી નથી.

સરકારે તપ્તીય સલાહ લીધી. મહાત્માજીને છ મહિનાના આરામની જરૂર હતી, અને જે તપ્તીય સલાહ મુજબ મહાત્માજીને તાપમા ફેબ્રુઆરીએ ખીન શરતે છોડી મુકવામાં આવ્યા.

ધેરેધેર આનંદના પર્વ મંડાયા, હિમલયીઓ કઈ, મંદિરોમાં પ્રાર્થના શરૂ, મસ્જિદોમાં અંદાજી ગુજારવામાં આવી. ધેરેધેર દીપમાળાઓ પ્રકટી. પ્રભુની આનંદોર્મિએ વાગી ઉડી.

રામનારાયણ, સુરસિંહ અને પ્રનજ્યામ આનંદમય બની ગયાં, એમનાં હૃદયમાં માપુના આવવાથી અનેરાં ચેતન પૂર્યાં અને ફરી અતુલ શ્રદ્ધ પાશ્વ ફરી એ આમડે આમડે ધ્રુમવા લાગ્યાં.

અય માતૃભૂમિ તેરે

અય માતૃભૂમિ તેરે ચરણમેં શિર નંખાઉં,
 મેં ભક્તિ બેઠે અપની, તેરી શરણમેં લાઉં. ટેક.
 માથે પેઃ તૂ હો અંદન, છાતી પે તૂ હો માંઝા,
 નિબ્હા પે ગીત તૂ હો, મેં તેરા નામ ગાઉં. અય.
 નિસસે સુપૂત ઉપજે, શ્રીરામ કૃષ્ણ જીસે,
 ઉસ તેરી ધૂલિકા મેં, નિજ શીપ પે ચઢાઉં. અય.
 માની+ સમુદ્ર નિસકી ધૂલિકા પાન કરકે,
 કરતા હૈ માન તેરે ઉસ પૈરકા મનાઉં. અય.
 વે દેશ માનવાલે ચડ કર ઉતર મયે સખ,
 ગારે રહે ન કાલે તુઝકા હી એક પાઉં. અય.
 સેવામેં તેરી બેદોકા ભુજ જાઉં,
 વહ પુણ્ય નામ તેરા પ્રતિદિન સુનું સુનાઉં. અય.
 તેરેહી કામ આઉં, તેરાહી મંત્ર ગાઉં,
 મન ઓરે દેહ તુઝપર અલિહાન મેં ચઢાઉં. અય.

—૭૭૬

*૫૨; +અભિમાની.

એક દિન એવો આવશે

એક દિન એવો આવશે
 જ્યારે અમીઝરણાં ઝરંતા પૃથ્વીનેય પલાળશે,
 એક દિન એવો આવશે.

*ક્રમિકાળમાં મધુ વીર એવા આયજ્ઞિમાં પાકશે,
 નિચ્ચ સીંચથી જ્ઞમિભકિતથી આ સૃષ્ટિનેય ધ્રુવવશે. એક.
 રામ, અનુન, ભીષ્મ જેવા કર્ણુ, સુ મ પ્રતાપ ને,
 હમિરાજ, યોગીરાજ, ગુર્જરાજનેય ભુક્તાવશે. એક.
 શિખિરાજ, ભમિરથરાજ સમ પરમાર્થજીવન માળશે,
 મેવાડના બહુ ભીષ્મ ચંદારાજને વિસરાવશે. એક.
 +પરબ્રહ્મવિષ્ણુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પાદને,
 મેમે નમી નિઃસ્વાર્થ નેતા આયદેશ ઉદારશે. એક.
 આત્મજળ પામી બધા આ પુત્ર ભારતવર્ષના,
 નિર્ભય તણી મૂર્તિ બની સૌ સ્વાર્થને તુચ્છકારશે. એક.
 આ દેહ કાચો ધ્રુવ આત્મા =નિત્ય દિવ્ય પ્રકાશશે,
 દદ સત્યપર એ શત્રુના સંગ્રામમાં સૌ ચાલશે. એક.
 આ દુઃખ ને શૂનના પડે પોકાર ચારે દિશથી,
 તાંથીય મંગળા ગીતના ધ્વની મંદ મધુરા ચાલશે. એક.
 મરુદ દેશના જેવી ઉજડ ભૂમિ સર્વ ભારતવર્ષની,
 ફળકુલથી લગી સુંદરી સમ એકલી અહીં મહાલશે. એક.
 અહીંથી મહાવીર મહારથી ટંકાર કરતા શસ્ત્રના,
 પરદેશમાં જઇ રાજ્યના શુદ્ધ ધર્મને શીખવાડશે. એક.
 પૂર્વે થયા નહોતા વળી સ્વપ્ને ન રતકર્તા વીર તે,
 આ પૃથ્વીને કરી સ્વર્ગ સર્વે દેવતા ઉતારશે. એક.

—મગનલાલ પટેલ.

ભળીપુત્ર, +મધુ ચિન્તનમાં લીન, +મડો, =અમર, +માનવાડ,
 રામજોના, ર મધુ.

સાધુરૂપની જેલ

તા. ૧૮.૩-૨૨

મોરિ આત્મા તો આત્મારે સિની સાક્ષી પૂરે છે
કે જે ભણત કાતવા મનુષ્યાની કિમ્મતોને પૂરી સાધે
તે જારિયાં જારે યજ કરવા લાયક બને, જેમ
દાવાનબચી કાઢી રહેલા મનુષ્યની આગળ
પરમેશ્વરનું નામજ ન લઈ કામચતેમ જુએ પીણ
રહેલ કિદુસ્તાનને ત્યાં લગી રેડીઆઈપી બા
મદાકવાઈ સાધન ન મળે ત્યાં લગી ધમરે
કાંઠે પુરાવશે અશક્ય છે.

આપુત આશીર્વાદ.

